

UNIVERZITA KARLOVA
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Katedra církevních dějin a literární historie

Andrea Zborníková

**Religiozita ruského anarchismu v 19.
století a Petr Alexejevič Kropotkin**

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. RNDr. ThLic. Karel Sládek, Ph.D.

Praha 2019

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 19. 6. 2019

Andrea Zborníková

Bibliografická citace

Religiozita ruského anarchismu v 19. století a Petr Alexejevič Kropotkin: Diplomová práce / Andrea Zborníková; vedoucí práce: Karel Sládek. -- Praha, 2019. 71 s.

Anotace

Diplomová práce si klade za úkol zkoumat dva silné pojmy – religiozitu a anarchismus – které jsou často vnímány spíše jako pojmy, které jsou si vzájemně hodně vzdálené, až téměř protikladné. Tato práce však upozorní, že ani z anarchistického myšlení, jež se většinou ztotožňuje spíše s ateistickým nahlížením světa, nelze vždy vytěsnit religiózní motivy. Na tento fakt bude nahlíženo jako na jistý specifický ruský fenomén, a proto bude třeba nastínit obecněji myšlení ruské inteligence 19. století. Dále se práce zaměří na knížete a anarchokomunistu Petra Alexeje Kropotkina, na jehož díle se příkladně ukáže zakořeněnost religiozity v ruském (anarchistickém) myšlení a také možný dialog mezi stanovenými pojmy.

Klíčová slova

religiózní motivy, religiozita, ruské myšlení, anarchismus, anarchokomunismus, duchovní myšlení

Abstract

This thesis aims to analyse two very strong notions – Religiousness and Anarchism. We are used to comprehend these two notions as very different from one another, or even as two opposites. This thesis will show that even though we see Anarchism as Atheism, it is not always possible to exclude Religiousness from it. This fact will be shown as specifically Russian phenomenon. That is why it will be needed to explain broader context of Russian thought in the 19th century. Thesis will also aim to works of prince and anarcho-communist Peter Alexej Kropotkin where it will be possible to exemplify the strong inveteracy of Religiousness in Russian (Anarchist) thought and also the possibility of a dialog between these two notions.

Keywords

religious motives, religiosity, russian thinking, anarchism, anarchokomunism, spiritual thinking

Počet znaků (včetně mezer): 138 541

Poděkování

Ráda bych poděkovala svým blízkým, kteří ve zdraví přežili setkávání se mnou v době psaní této diplomové práce, panu doc. Karlu Sládkovi za vřelé přijetí vedení mého tématu a všem ostatním, již mi byli oporou, či nápomocní, nebo přispěli ke vzniku cennou radou.

Obsah

Úvod.....	6
1. Specifičnost ruského myšlení.....	10
1.1. Pestrost protichůdných vlivů ruských dějin	10
1.2. Ruská inteligence 19. století.....	13
Století na etapy.....	15
1.3. Tradiční religiozita v ruském myšlení.....	20
Religiozita ruského ateismu – sekulární forma pravoslaví	23
2. Kníže Petr Alexejevič Kropotkin	26
2.1. Z paměti jednoho revolucionáře.....	27
Domácí zkušenosti carského Ruska	27
Anarchista Kropotkin v zahraničí	32
2.2. Odkaz teoretického díla.....	37
Reflexe, rešerše, rezonance	38
Kropotkinův odkaz.....	39
Pod různými vlivy	40
Proti Hegelově filosofii státu	42
2.3. Kropotkinův anarchokomunismus	43
Promluvy konkrétních Kropotkinových děl.....	44
3. Obdoba křesťanských motivů	54
Hřích, askeze, vůle	55
Utrpení, rovnost, spravedlnost	57
Milosrdenství, duch, láska a člověk	59
4. Optikou současnosti	62
Závěr	65
Seznam literatury	68
Prameny.....	68
Primární literatura	68
Sekundární literatura a slovníky	69
Elektronické zdroje	71

Úvod

Úvodními slovy se pokusíme shrnout, proč se budeme zabývat vybraným tématem a z jakého hlediska. Definujeme cíle diplomové práce, základní stanovené otázky a také důvody, proč se budeme věnovat právě jim. Zmíníme se o postupu a možných východiscích. Shrňeme základní autory, ze kterých vyjdeme a se kterými budeme pracovat. V neposlední řadě se také vymežíme tomu, co si práce za cíle neklade, abychom zamezili případnému chybnému nazírání.

Téma práce *Religiozita ruského anarchismu v 19. století a Petr Alexejevič Kropotkin* jsem si vybrala během četby ruské klasické literatury a některých ruských myslitelů. Narazila jsem na několik momentů, jež jsem si pro sebe představila jako téměř paradoxní. Ačkoliv se zdálo, že se mnohdy autoři snažili vymanit z jistých tradičních náboženských pohledů, ať již cíleně, či nikoliv, nikdy se jim to nepodařilo zcela. Z toho důvodu jsem o ruském myšlení jako takovém začala uvažovat jako o myšlení religiózním, což podpořilo následné studium teoretických pramenů (jmenujme za všechny například Berďajeva).

Jisté je, že religiozita ruského myšlení není nový objev, a dokonce se jí věnovala i spousta odborníků jako předmětu svého zájmu. Já bych se ráda pokusila rozvést tuto myšlenku o kousek dále. A to v souvislosti s osobností, podle které známe odnož anarchistického proudu zvanou jako anarchokomunismus. V tom se nachází onen zdánlivý paradox, který mě bude zajímat konkrétně. Je otázkou, zda lze nahlížet na ruského myslitele, který se sice postavil za anarchismus (tedy primárně spíše ateistický myšlenkový směr), ale vyrostl a byl vzdělán v tradičním náboženském prostředí, mimo religiózní motivy. Právě Kropotkinův silný důraz na morálku, etiku a pospolitost ho spojuje s velkými náboženskými tématy. Základní myšlenkou této práce je, že ani z a priori ateistického proudu nelze za určitých okolností religiozitu odstranit.

Za cíl této diplomové práce můžeme označit sledování určité determinace, nevyhnutelnosti působení tradice a (dis)kontinuity. Dalším cílem je lehce netradiční pohled na Kropotkina jako anarchistického myslitele. Můžeme se ptát, zda v jeho případě můžeme hovořit o ateismu jako o jakési sekulární formě pravoslaví, jaké motivy volí pro

své teoretické dílo a co mají společného s duchovním myšlením a co tento fakt vypovídal v 19. století a co vypovídá dnes.

Metodologicky budeme vycházet z religionistiky kontextuální čili zejména z hlediska vztahů náboženství a jiných oblastí poznání, podobně jako ji definuje William E. Paden v publikaci *Bádání o posvátnu*, ze které si ponecháme neustále na zřeteli fakt o různých druzích universalismu a široké škále kontextů. Nám půjde zejména o vztah mezi náboženstvím a dalšími disciplínami, v našem případě o propojení s humanitními a sociálními vědami v popředí s filosofií a ruskými myšlenkovými proudy. Vyjdeme také z kontextu náboženství a sociální skutečnosti. Podíváme se na jednotlivé autory, jak přistupují právě k těmto duchovním souvislostem mezi dílčími směry a etapami v ruských dějinách. Zasadíme do kontextu tvrzení o prostoupenosti duchovna v ruském myšlení s teoretikem anarchismu Kropotkinem.

Postup

Pokusíme se vyslovit hypotézu získanou na základě četby pramenů a vlastní analýzy vybraných pojmů. Do práce vložíme kapitoly popisné, které se budou věnovat nastolení problematiky, ze kterých následně budeme čerpat východiska. Petr Alexejevič Kropotkin není úplně živou a citovanou osobou v povědomí naší současné společnosti, ale nebylo tomu tak vždy. Neuškodí pro možná řešení a srovnání uvést, kdo vlastně kníže Kropotkin byl a jaká životní cesta jej potkala. Tomuto bodu bychom chtěli věnovat větší prostor, protože z Kropotkina celá práce vychází a často bývá opomenut. Výborně nám k tomu poslouží jeho vlastní *Paměti revolucionářovy*. Pomocí odborné literatury budeme muset vymezit zkoumané pojmy. Zasadit kontext se nám podaří pouze přes vytyčení osobitosti ruské inteligence 19. století, jak se proměňovala a jakou měla podobu. Poté shrneme Kropotkinovo teoretické dílo a ukážeme si, že specificky pojatá religiozita, možná právě paradoxně, jej nevyhnutelně prostupuje. K tomuto poslouží konkrétní vybraná sekundární literatura a jisté motivy propojující myšlenkový svět Kropotkinův a duchovní. Budeme pozorovat konkrétní autory, kteří se zabývali ruskou teologií a filosofickým myšlením, stejně tak autory věnující se Kropotkinovi. Na závěr nastíníme aktuální vyznění daných závěrů, kde si vybereme dílčí část Kropotkinova díla, kterou shledáváme stále velmi poplatnou.

Začneme širším zasazením do dobového kontextu, kdy se pokusíme nastínit specifickou diskontinuitu ruských dějin, ze kterých vycházela rodící se inteligence v 19. století. Rozebereme si toto století z hlediska myšlenkových proudů, které velmi

silně poznamenaly tendence v uvažování své doby, abychom mohli přejít k faktu, jenž označujeme jako tradiční religiozitu v ruském myšlení. Až si ujasníme, v čem spočívá a co tím vlastně míníme, pustíme se do práce s postavou Petra Alexejeviče Kropotkina, knížete, přírodovědce a zejména anarchisty. Sestavíme jeho životopis a podíváme se podrobně v čem spočívala jeho teoretická práce. Mezi to ještě vměstnáme, jak se s jeho prací u nás můžeme setkat a z čeho jej nejlépe studovat. Následně vybereme několik zásadních pojmů, včetně křesťanských, které se pokusíme uvést z hlediska teologie a srovnat s tím, jaké místo tyto pojmy měly u Kropotkina. Na závěr se zamyslíme nad možným aktuálním vyzněním odkazu tohoto typického představitele ruské inteligence druhé poloviny 19. století.

K použité literatuře

Vyjdeme z několika pramenů, zejména z již zmíněných Kropotkinových pamětí a jeho teoretických spisů. V části věnované jeho životu použijeme srovnání s Theodorem Hudečkem, slovenským historikem, jenž v 70. letech vydal Kropotkinův krátký životopis a porovnáme jej s Václavem Tomkem a Ondřejem Slačálkem, autory obsáhlé monografie *Anarchismus: svoboda proti moci*. Tu také použijeme v kapitole věnované anarchismu obecně. Za další uplatníme Tomáše Garriguea Masaryka, jenž jako vzdělaný intelektuál zastával široké pole zájmů a jeden z nich, který jej od mala doprovázel, byl zájem o Rusko a východní prostor. Lze sice říci, že jeho pohled na tento kolos přes veškerou fascinaci a odbornou znalost byl „západnický.“ Zastával totiž názor, že Rusko se přes odlišné dějiny vydává na stejnou cestu Evropy, jen je ještě v začátcích a dohánět ji začne co nevidět, ale jeho *Rusko a Evropa* nám poslouží pro pohled na Kropotkina i anarchismus očima vzdělance z počátku 20. století. Také k tématu užijeme jeho práci *Moderní člověk a náboženství*. Po celou dobu budou podstatní zejména autoři věnující se ruské inteligenci obecně, a to filosof-intelektuál Nikolaj Berďajev, katolický kněz Tomáš Špidlík a personalistický filosof Nikolaj Losskij. Pro teologická východiska pak jeho syn teolog Vladimír Losskij, pravoslavný kněz Georgij Florovskij a pro některé pojmy nahlédneme do *Biblického slovníku* Adolfa Novotného. K dějinným souvislostem postačí četba kolektivní monografie *Dějiny Ruska* od nakladatelství Lidových novin a ke kulturním kontextům některé práce od Hanuše Nykla a Pavla Ambrose. K západní filosofii se dostaneme u charakteristiky státu u Georga Hegela, jelikož ji budeme potřebovat pro základy Kropotkinovy teorie anarchismu, ve které se staví právě zejména proti státu. Pro ucelený pohled budeme pracovat i s některými účastníky 19. století – Alexejem

Chomjakovem, Vladimírem Solovjovem nebo Michaiem Bakuninem. Ke kompletnímu přehledu literatury slouží její seznam na konci práce.

Co si kladu za cíle, bylo výše popsáno. Cílem však v žádném případě nemá být slučování neslučitelného, ani hledání souvislostí, kde třeba žádné nejsou. Máme totiž na paměti rozmanitost interpretací. Nejvíce jde v práci o poukázání na, tuším nejen subjektivní, fakt, který je částečně něčím typickým, jistou syntézou. Tento fakt by mohl nastolit zajímavý dialog jak v minulosti, tak nyní. Právě proto začlením také kapitoly věnující se možnému dialogu, ve které se zamyslím nad tím, co vlastně spojení religiozity a anarchismu znamená a kam se dostalo ve vědomé podobě.

1. Specifičnost ruského myšlení

V první kapitole se budeme věnovat třem podkapitolám. Na začátek si musíme ujasnit, v jakém zkoumaném prostoru se nacházíme. Podíváme se na ruské dějiny a jejich „tradiční“ diskontinuitu, kterou považujeme za jedno z našich prvních východisek společně se značnými protiklady, s nimiž se ruská historie potýkala a stále potýká. Následně si představíme zrození ruské inteligence a její hlavní myšlenkové proudy střídající se během 19. století. Jako poslední specifikum zařadíme pasáž týkající se ruské religiozity a uvědomíme si, nakolik je běžnou součástí místního uvažování a rétoriky a rovněž do jaké míry je vlastně všudypřítomná.

1.1. Pestrost protichůdných vlivů ruských dějin

Chceme-li podrobněji nahlédnout na pojem ruské myšlení (není myšleno pouze ve smyslu duchovního myšlení) devatenáctého století, měli bychom si na začátek uvědomit, že navzdory různým názorům nebylo Rusko územím s kontinuální historií. Zavedené systémy a vazby učinily během několika století kotrmelce tolikrát a takovým způsobem, který si v západní Evropě dokážeme jen těžko představit. Nebudu se zabývat paradoxy samotných pololegendárních počátků zakládající rurikovské dynastie (skutečností, že si lid sám zve knížete k vládě, nebo že nebyl žádný vhodný mezi nimi a museli se tak porozhlížet zřejmě mezi Normany) a rovnou ve zkratce představíme zásadní zlomy v ruských dějinách.

Kyjevská Rus, jakožto první známé soustátí s centrem v Kyjevě, ale bez jistě vymezeného území, patří stejně tak k dějinám Ukrajiny, Běloruska, části Polska či Pobaltí. Chod tohoto mocného a pozoruhodného státu s bohatě vyvinutou kulturou narazil na mocenské boje uvnitř svých jednotlivých knížectví a postupně se během 12. století rozdroboval na menší a méně fungující celky, jejichž následný vývoj násilně přerušil mongolský vpád v roce 1237. Na tři století se knížectví musela podrobit „perskému jhu“ a zachovala si pouze formální vlády, které na nejvyšším postu zastával velkokníže vladimirský, jakožto držitel nejvyššího panovnického titulu. Ten musel získávat jarlyk (listinu, která potvrzovala knížecí vládu), platit daně, podnikat nákladná a dlouhá tažení k chánově dvoru atp. Postupně sílící vliv Moskevského knížectví a jeho stálé zvětšování území zapříčinily jeho vzestup až do podoby samotného Moskevského státu, jehož integritu dotvořili a území zvětšili předchůdci (zejména otec a dědeček)

největšího panovníka středověkého Ruska – Ivana IV., který se v roce 1547 nechal korunovat „ruským carem“ a tímto aktem vzniklo nové carství. Po vymření panovnické dynastie Rurikovců a krátké vládě samozvanců, tzv. smutě (смута = смутное время), se v roce 1613 do vedení Ruska dostává druhý, více známý vládnoucí rod Romanovců, ze kterého pocházeli panovníci až do zániku impéria. V této dynastii Rusko našlo opravdu pozoruhodné vládce, ale snad nejzávažnější a nejvýznamnější zásah do dějin se bezesporu udál za vlády Petra Velikého na přelomu 17. a 18. století. Jeho rozsáhlé reformy, nové styky s Evropou, a především inspirace evropským způsobem života zapříčinily proměnu Ruska, která se již dala smazat jen stěží. Od této doby lze hovořit o potýkání se Západu s Východem, na které naváže ještě v 18. století neméně významná panovnice Kateřina Veliká a které bude tolik příznačné pro myšlení a inteligenci 19. století, jenž celé můžeme vnímat jako jeden z dalších historických zlomů. Jak víme, ani zde však neskončily dějiny zvrátů. 20. století se svou revolucí, nastolením totality a jejím následným svržením patří k tomuto výčtu, který má za úkol velmi zkratkovitě naznačit nekonzistentnost a náročnost ruské historie.

Může se zdát, že je zde probíráno a zmiňováno vše kromě jednoty a jednotné tradice. Při vysvětlení pojmu *tradice* si můžeme pomoci slovy profesora pastorální a spirituální teologie a katolického kněze Pavla Ambrose, jenž v úvodu ke knize *Svoboda k alternativám. Kontinuita a diskontinuita křesťanských tradic* vnímá tento pojem jako „historickou souvislost a jednotu víry“.¹ Ani jednoho se v Rusku důsledně nedostávalo. Nemusíme se tu již zastavovat u odluky (ortodoxní) pravoslavné víry a historii doby po koncilech (asi 4. – 8. století), kdy se formovaly největší rozdíly křesťanských církví, ale zmiňme například velký církevní rozkol v 17. století vyvolaný reformami patriarchy Nikona. Ten se v polovině 17. století pokusil o co největší provázanost pravoslaví se státem. Jeho zásahy do politiky cara Alexeje s vidinou co nejsilnější říše byly velmi ctižádostivé. Roku 1654 byla sice schválená reforma týkající se nových knih, způsobu křížování či směru liturgického procesí, ale pozice patriarchy velmi rychle zeslábla, až nakonec došlo k jeho exkomunikaci a navíc roku 1666 k „starověreckému schizmatu“,² rozkolu, jenž se již nepřekonal. K tomu mějme na paměti, že v Rusku měly vždy velký prostor různé hereze, sekty a mystické proudy. Jako příklad uvedme

¹ AMBROS, Pavel. *Svoboda k alternativám: kontinuita a diskontinuita křesťanských tradic*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2009. Prameny spirituality. ISBN 978-80-7412-017-6., s. 5.

² Starověrci – příslušníci starého obřadu. Po Nikonových reformách část duchovních a věřících nechce přistoupit na nové „pořečtělé“ obřady a zůstává věrná těm starým. V roce 1666 jsou na sněmu prohlášeni za kacíře a nastává tak jejich zcela nová historie.

bogomilství, skopce či velmi rozšířené chlysty.³ Spojení a interpretace těchto faktů zabraňuje vidět onu tradiční jednotu víry. Výše jsme zmínili kotrmelce historických souvislostí, které při představě tohoto tělocvičného prvku vyznívají jako velice výstižné přirovnání pro zvraty v ruských dějinách.

Ani 19. století, které navzdory všemu a všem vytvořilo jednu z největších světových literatur, nebylo na zlomy a protikladné myšlenky chudé a jeho pozadí přispělo k vytvoření specifického kulturního typu, jehož součástí byl i kníže Petr Alexejevič Kropotkin.

Stejně jako na Západě se nesl počátek 19. století na vlně ozvěn Velké francouzské revoluce a Napoleona. Po skončení napoleonských válek se Rusko podílí na osvobozené náladě a účastní se Svaté aliance, přičemž se s pomocí Rakouska a Pruska snaží dodržovat pořádek v Evropě na křesťanských principech, ať to v představách jednotlivých států znamenalo cokoliv. Podle Georgije Florovského se vlastenecká válka, jak se v Rusku nazývala válka s Napoleonem, projevovala apokalyptickými tendencemi v myšlení (srov. s *Cesty ruské teologie*). Tuto epochu nazývá Florovskij „snílkovským utopismem romantismu“⁴ jako pozůstatek 18. století. Od počátku století následujícího se totiž očekávala nová éra, věk rozumu či království Boží. S tím se vrátil na scénu mysticismus, kterému podléhal i sám car, dokladem toho budiž jeho spis *O mystické literatuře*. Blízko tomuto podnícení měl také obnovený zájem o zednářství nebo rosenkruciánství.

Po napoleonských válkách se Rusko nesmazatelně zapsalo do historie Západu a nikdo již nepochyboval, že by se evropská politika mohla ještě odehrávat bez ruského zapojení. Na domácí scéně vystřídal vládu zavražděného Pavla I. jeho syn Alexandr I., který sice slibuje zrušení nevolnictví, avšak k němu za jeho vlády nedojde a spíše než car, vládne pevná ruka hraběte Arakčejeva.⁵ Zklamání všech nadějí první čtvrtiny století vyústí v prosinci roku 1825 v potlačeném povstání děkabristů – důstojníků a šlechticů, kteří se po smrti Alexandra I. nechtějí smířit s nástupem cara nového a požadují deklaraci ústavy

³ *Bogomilství* – podle bulharského kněze Bogomila, výrazně žádali sociální spravedlnost. *Skopci* – v 18. století velice vyostřený rozpor mezi duchovním a hmotným, např. natolik pohrdali tělesnem, až podstupovali kastraci. *Chlystové* – ruská sekta nejvíce vystupující v 18. století.

⁴ FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s 175.

⁵ Alexej Andrejevič Arakčejev – státník a generál. Během let, kdy car Alexandr I. cestoval po Evropě, v podstatě vládl ruské domácí politice.

a větších politických svobod. Rusové získávali poznatky o tom, jak se žije v Evropě a toužili po pokroku a změnách ve prospěch všech obyvatel, leč děkabristé byli krvavě zastaveni a nic nebránilo nástupu nového cara – „Četníka Evropy“ – Mikuláše I. Jeho vládu symbolizovanou tvrdou rukou, nevolnickými problémy, cenzurou, perzekucemi i bezdůvodně podezřelých osob apod. zlomí až Krymská válka v letech 1853-55/56. Do tohoto prostředí se v roce 1842 narodil Petr Kropotkin. Mnohem více než Mikuláš I. jej zasáhla až vláda Alexandra II., a to dokonce bezprostředně. Vzhledem k vysokému stupni urozenosti Kropotkinova otce se s carem osobně setkává již jako malý chlapec. Zažívá k němu počáteční obdiv a zrušení nevolnictví roku 1861 stejně jako mnozí jiní vnímá jako začátek nové éry ruské politiky. Ta sice zažila zmírnění v různých dílčích záležitostech (jako například ve zkrácení vojenské povinnosti, reformě soudnictví nebo založení zemstev⁶), ale místo rozsáhlých změn, reformy a vytvoření ústavy nastupuje ve strachu z revoluce vlna reakcionářství, a s tou se i Kropotkin rozešel. Nebyl jediný, kdo se nedokázal vyrovnat s despocií a takovým nástupem proti snah k vytvoření svobodnějšího a modernějšího státu, a tak se stalo, že „car Osvoboditel,“ jak se Alexandru II. díky zrušení nevolnictví přezdívalo, se stal dvacet let po tomto svém výnosu obětí atentátu. Nečekaně tak na trůn usedl Alexandr III., jehož historickou úlohou určitě nebylo liberalizovat ruskou společnost, ale navrátit ji na cestu pravoslaví a rusifikace a pod heslem *pravoslaví – samoděržaví – národnost* navrátil většinu polevení svých předchůdců do starých pořádků, a tak upevnil pozice šlechty, obnovil popravy a přišel s obrovskou vlnou antisemitismu. Útlak poslední čtvrtiny 19. století způsobil ještě větší nevole mezi inteligencí, která se značně vezla na přívalu soucitu a solidarity s těmi, kterých se to dotýkalo nejvíce, s čímž souvisí i technický pokrok v posledních dekádách století. Industrializaci a přisunu obyvatel z vesnice do města se nevyhne ani mohutná ruská říše a vznikající továrny i zde jako jinde ve světě zrodí novou, dělnickou třídu odsouzenou k životu v bídě.

1.2. Ruská inteligence 19. století

Významný personalistický filosof 20. století Nikolaj Losskij uvádí knihu *Dějiny ruské filosofie* tvrzením, že ruská kultura osmnáctého a začátku devatenáctého století má celosvětový význam. „O celosvětovém charakteru kultury jednoho národa lze mluvit

⁶ Zemstvo (rusky земство) – volená vládní instituce zaručující samosprávu na úrovni gubernií, zřízena reformou Alexandra II. v roce 1864, která fungovala v podstatě až do roku 1919.

v případě, jestliže tato kultura vypracovala strukturu hodnot, které mají význam pro celé lidstvo.“⁷ Důkazem toho budiž všechna velká jména v rozličných disciplínách jako jsou věda, výtvarné umění, opera, balet apod. Proto není zanedbatelné se o ni zmiňovat, všimnout si jejich specifik a snažit se hledat nové významy a souvislosti.

Během osmnáctého století se u části (nejen) ruské společnosti zrodila myšlenka, kterou můžeme nazvat sociální. Alexandr Nikolajevič Radiščev, spisovatel, filosof, účastník u dvora a pro naše potřeby především příklad hovořící za vše. Cestopisnou knihu *Cesta z Petrohradu do Moskvy*, jež anonymně publikoval v roce 1790, lze bez nadsázky považovat za první místní prozaické dílo obsahující kritiku carského režimu. Radiščevovi se totiž podařilo kriticky nahlédnout na vlastní společenskou vrstvu stejně jako na krutovládu carevny Kateřiny II. Velmi citlivě sděluje čtenářům, že občan v jakémkoliv stavu je člověkem, ale uvědomit si to ještě není vše. Je potřeba se případně vzbouřit, pokud síla vítězí nad zákony a lidský život nemá pro hrstku vyvolených žádnou cenu. Poté, co se dílo dostalo carevně do rukou, přirozeně se jej pokusila zničit a na Radiščeva vydala zatykač s rozsudkem smrti, který byl zmírněn na sibiřské vyhnanství. A tak, slovy Nikolaje Berďajeva, Radiščevem začalo dlouhé věznění ruské inteligence.⁸ Podle N. O. Losského však došlo „k trvalému rozvoji ruského filosofického myšlení až v devatenáctém století, až poté, co se v ruské společnosti stal velmi populární německý idealismus.“⁹ Na tento fakt narazíme při četbě spousty pramenů i snad veškeré sekundární literatury, dokonce i některé romány ze svých útrob křičí, že si ruští velikáni prošli průpravou německou filosofií. Jinak tomu nebylo ani u knížete Kropotkina, jak víme mimo jiné z jeho pamětí. S Hegelem, Fichtem a zejména Schellingem se setkávala veškerá inteligence a po svém se s nimi vyrovnávala. Koncem 30. let pomohla jistému nakopnutí k filosofickým reflexím u ruské inteligence. Ta začala vyzdvihovat umění a zkoumat život a jeho bolesti, přičemž zoufale toužila po vlastní filosofii. Zrodila se doba salónů a značného filosofického zanícení u jednotlivců, kteří se začali sdružovat do diskusních kroužků. Jak pravil Florovský, „probudila se mysl,“ a přišlo „období romantismu v životě.“¹⁰

⁷ LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4., s. 12.

⁸ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 25.

⁹ Tamtéž, s. 18.

¹⁰ FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s. 300.

Století na etapy

Specifické ruské myšlení se tedy nejvíce rozvíjí v 19. století a téměř každé dekády vévodí nové samostatné ideje, které se víceméně rozcházejí s těmi předchozími. Generační střety se stupňovaly a představy synů a dcer již nikdy neodpovídaly ideám otců a matek. Ústředními tématy samozřejmě zůstala všeobecná nespravedlnost a otázky dalšího směřování Ruska a Východu vs. Západu, s čímž se pojí vědomí jisté originality, ale také komplex Ruska považujícího se zaostávajícím za Západem.

1) *Slavjanofilové a západníci*

Vezmeme-li v potaz předchozí odstavec, pak nutně směřujeme k prvním představitelům těchto polemik, kterými byli od konce 30. let slavjanofilové a v těsném závěsu jako reakce na ně západníci, jež mezi sebou nastolili otázku o následném směřování ruské země z hlediska kultury, politiky i náboženství. Mezi slavjanofily vynikala jména jako Ivan Vasiljevič Kirejevskij, Alexej Stěpanovič Chomjakov nebo Konstantin Sergejevič Aksakov. Představit si je můžeme i jako romantické patrioty idealizující si historii s potřebou osvobodit kulturu od nežádoucích vlivů (Západu, modernizace, některých projevů církve, nebo jen vykořeněnosti) a povýšit ji ve jménu univerzálních křesťanských hodnot. Zatímco Kirejevskij s pokorou uznával, že prozřetelnost Boží ví více než lidé, odkazoval se na mínění srdce a melancholicky vyzdvihoval smutek, jelikož si při něm uvědomujeme plnost a význam života (srov. *Dějiny ruské filosofie*), Chomjakov dokázal přijít s vlastní originální filosofií schovávající se za nepřeložitelný pojem *соборность* (sobornost'), tedy jistou rovnováhu mezi lidskou svobodou a Božskou autoritou.

V západnickém táboře zase vystupují postavy Petra Jakovleviče Čaadajeva, v podstatě zakladatele těchto diskusí a kritika Ruska, který nepohlížel valně na ruskou minulost a upínal se s nadějemi do budoucnosti, nebo Vissariona Grigorjeviče Bělinského, pro něhož „Bohem byla negace“,¹¹ či velikána vícero směrů Alexandra Ivanoviče Gercena, který kladl velký důraz na etiku. Tito naopak zastávali westernizaci a co nejrychlejší nástup tolik potřebných reforem. Dívají se optikou až zaostalého Ruska, které by se mělo dát cestou Západu. Živým zpodobněním se stala i hlavní města – Moskva jako stará tradiční základna s dlouhou kontinuitou, oproti ní severní Petrohrad, moderní a rušné město. Brzy ale ruské inteligenci nestačila polemika Východ vs. Západ, jestli si

¹¹ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 45.

v salonech budou přijet na Moskvu či Petrohrad, a svoji cestu si našli další proudy, ať už typicky pouze ruské, nebo přijaté za Západu pochopitelně s ruskými specifiky. Jsou jimi zejména nihilismus, anarchismus, nacionalismus a marxismus.

2) *Nihilismus*

V 60. letech s novou generací nastupuje i nový způsob uvažování, nazvaný nihilistický, který si vysloužil své pojmenování nesdílením hodnot, jež se vyznávaly doposud a můžeme je nazvat tradičními (stát, víra, historická tradice). Oproti předchozí generaci spíše idealistické a romantizující přichází pokolení prakticky teoretické a záněšené. Na scéně se objevila generace, která hlásila svrchovanost rozumu, ale dodnes je na posouzení každého, zda naopak nepropadala částečné abstrakci nebo umíněnosti. Historický mezník v přeměně idejí spatřujeme (například společně s Masarykem¹²) v roce 1861 a jeho reformách – zejména ve zrušení nevolnictví a administrativní, školní a vojenských reformách. Představitel nihilismu Nikolaj Gavrilovič Černyševskij se svým románem „*Co dělat?*“ vedl první příčky čtenosti mezi nihilistickou mládeží. Podle Losského v románu hlásá teorii rozumného egoisty, který dokáže pochopit, že osobní štěstí může být v souladu s obecným principem.¹³ S tímto pojetím egoismu mimochodem Kropotkin ve svých pojednáních o etice také polemizuje.¹⁴ Druhým význačným nihilistou byl Dmitrij Ivanovič Pisarev, který hodnotil obyčejné holínky výše než krásnou literaturu, která na rozdíl od holin nemá čím posloužit. Hlavní heslo nihilismu znělo „Co je možné rozbít, je třeba rozbít. Co ránu vydrží, to se hodí. Co se rozletí na kusy je zmetek. V každém případě bij napravo, nalevo.“¹⁵ I zde vidíme odklon od jisté tradice. Jako nihilisty lze částečně označit i anarchisty, ve smyslu výše zmíněném, tedy negace zavedených hodnot společnosti, jen se posunuli od negace ještě dále – ke zničení starých hodnot a vytvoření nové, spravedlivé společnosti. Sem zajisté zapadá Michail Bakunin a předmět našeho zájmu – Petr Kropotkin.

¹² MASARYK, Tomáš Garrigue, KAUTMAN, František a Vratislav DOUBEK, ed. *Rusko a Evropa: studie o duchovních prouděch v Rusku*. Rev. vyd. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996. ISBN 80-901971-7-5., s 104.

¹³ LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4., s 99.

¹⁴ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s 12.

¹⁵ LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4., s 102.

3) *Anarchismus*

Pro naše potřeby se nutně musíme zaměřit na pojem anarchismus podrobněji než na ostatní. Představíme, co vlastně anarchie znamená, jaké má historické kořeny a jaké jsou její ruské zvláštnosti. Původ slova pochází z řeckého slova *arché*. Jeden z mnoha jeho významů znamená vládu. Přidáním záporné předpony *an* vznikají slova jako *anarchos*, *anarchia*, jež lze přeložit coby *bezvláďí*. Jako hnutí se anarchismus zformoval během 19. století a za předchůdce jsou obvykle pokládáni autoři nikoliv hlásící se k anarchismu, ale svými myšlenkami shrnující jeho základní pilíře. Patří mezi ně zejména William Godwin se svou ideou rozumné společnosti bez potřeby státu, kterou vyvíjel pod vlivem Velké francouzské revoluce na konci 18. století. Dále Max Stirner, který ve 40. letech 19. století přišel v práci *Jedínek a jeho vlastnictví* se silným individuem, které se bouří proti státnímu zřízení a jeho omezením, a snad nejvýznamnější průkopník anarchismu ovlivněn tentokrát revolucí roku 1848, Pierre-Joseph Proudhon, zejména s myšlenkou autonomního individua a kritikou soukromého vlastnictví. Počátky anarchismu spojujeme rovněž s některými slavnými utopisty jako byli Robert Owen, Charles Fourier a Henri Saint-Simon. U různých výčtů počátků anarchismu se také můžeme setkat s rozličnými exkurzami do historie myslitelů, jež zdůrazňovali rovnost se svobodou před autoritami a útlakem, tudíž narážíme na původ anarchistického uvažování již v antické společnosti například u Zenona nebo u čínského mudrce Lao-c'.

Nahlédneme-li do obsáhlé publikace autorů Tomka a Slačálka nesoucí název „*Anarchie: svoboda proti moci*“, dočteme se tato vymezení: „Anarchismus je široký proud sociálně politických myšlenek, jehož definování je problematické (...), (...) je snahou o popsání společenského útlatku v jeho úplnosti, úsilím o boj proti němu a o uskutečnění neutlačivých alternativ.“ Zároveň jde o „společnost bez moci jedněch nad druhými, a naopak s mocí lidí nad co největším rozsahem podmínek jejich vlastních životů.“¹⁶ Při čtení této definice by mohlo někomu vytanout na mysl přísloví „každý svého štěstí strůjcem,“ které velmi rezonuje v dnešní neoliberalní společnosti, ale samozřejmě tomu tak není, jelikož anarchisté kladli důraz na úplnou rovnost, která také zahrnuje vzájemnou pomoc a solidaritu. Od počátku měl společné rysy s jinými proudy, ale vždy se v něčem vymezoval z důvodu nedostatečnosti nebo nedůslednosti ostatních. Tomek se Slačálkem například zmiňují shodu s liberalismem v požadavku svobody člověka, se socialismem v kritice soukromého vlastnictví výrobních prostředků,

¹⁶ TOMEK, Václav a Ondřej SLAČÁLEK. *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha: Vyšehrad, 2006. Dějiny idejí. ISBN 80-7021-781-2., s. 15.

s konzervativismem zase v oddělení státu a společnosti, ale nacházejí podobné body i s tolik protichůdným nacionalismem ve smyslu obrany utlačovaných národů, kdy ovšem většinou šlo o obranu lidstva jako celku.¹⁷ Dále poznamenávají, že „uchopení fenoménu útlaku v celé jeho šíři pochopitelně sblížuje anarchismus s hnutími bojujícími proti jednotlivým podobám útlaku – jako je feminismus, antirasismus, antikolonialismus apod.“¹⁸

Výrazně samostatnou cestou se anarchismus vydal až v době, kdy byli Michail Bakunin a jeho stoupenci vyloučeni z 1. Internacionály (mezinárodního svazu dělnictva, založeného v roce 1864 Marxem, Engelsem, Bakuninem aj.) v 70. letech 19. století. Nemohli dále bojovat pod stejnou vlajkou, jelikož bakuninovci představovali „protistátní a svobodnou podobu socialismu.“¹⁹ Zatímco socialisté pod Marxovým vedením usilovali v podstatě o přetvoření státu a vložení moci do rukou revolucionářů, anarchisté se přikláněli k jeho zrušení, jelikož stát „už z definice znamená koncentraci moci do rukou malé menšiny, přičemž většina se ocitá v postavení manipulovatelných jedinců, takřka bezbranných vůči monopolu násilí.“²⁰ Provedená revoluce, po níž se volalo, neměla stát (tedy autoritu) nijak více a znovu posilovat, nýbrž úplně zničit. Ideální variantou by byl vznik komunit s vlastní samosprávou, jež by se mohly spojovat do federací dle vlastních požadavků. Petr Kropotkin se brzy přiklonil k Bakuninově formě revoluce, ke které přispěl svým pozitivním přístupem, když hovořil o přirozenosti člověka a jeho dobré podstatě dané už přírodními zákonitostmi a tím dokládal možnost vzniku komunit bez složek represivní moci koncentrované mezi několik vyvolených jedinců.

Není divu, že byli Rusové mezi aktivními teoretiky anarchismu ti nejvýraznější, pokud vezmeme vážně Berd'ajevovy úvahy o nestátotvorném duchu Ruska, kde vidí v Dostojevském a slavjanofilech stejné anarchisty jako v Kropotkinovi a Bakuninovi.²¹ Označuje například slavjanofila Chomjakova za patetického v tématech svobody, jelikož stejně jako anarchisté o generaci později mnil, že autorita stojí proti svobodě.²²

¹⁷ TOMEK, Václav a Ondřej SLAČÁLEK. *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha: Vyšehrad, 2006. Dějiny idejí. ISBN 80-7021-781-2., s. 16.

¹⁸ Tamtéž, s. 17.

¹⁹ Tamtéž, s. 18.

²⁰ Tamtéž, s. 16.

²¹ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Duše Ruska*. Přeložil Ivo POSPÍŠIL. Brno: Petrov, 1992. ISBN 80-85247-39-9., s. 15.

²² BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6., s. 43, 150.

4) *Narodnictví*

V 70. letech 19. století se v Rusku rozšířil ještě další myšlenkový směr, který nebyl úplně samostatný, a tak se někdy spojoval s ostatními. V těchto letech se Rusko také potýkalo s velkou náboženskou krizí. Hlavní ideou proudu se stal lid – rusky народ (narod) – od toho bylo nazváno jejich pojmenování narodníci. V těchto letech se objevuje ruský lid jako předmět zájmu inteligence, mládeže a studentů. Ti se snažili opírat o venkovskou občinu a její obyvatele jako o určitý ideál, avšak jejich „*chožděníje v narod*“ (chození mezi lid) se nesetkalo s úplným úspěchem. Stoupenci narodnictví se vydávali do vesnic a snažili se sblížovat s prostým rolníkem, k čemuž jim sloužila důmyslná agitace obsahující brožury, hry, alegorické pohádky apod. Přirozeně naráželi na neporozumění, jelikož rolníci k městskému obyvatelstvu neměli nijak blízko a většinou ani nechápali, proč je někdo přesvědčuje o jejich právech a podněcuje proti z jejich pohledu tomu správnému – tedy nejčastěji proti státu a církvi. Z autorů narodnického směru lze jmenovat pozitivismem ovlivněného Petra Lavroviče Lavrova a Nikolaje Konstantinoviče Michajlovského. Nikolaj Losskij je ve svém výboru ruské filosofie řadí přímo do kapitoly pozitivistů. Přičemž Lavrov věřil v úspěch selské obce v revoluci dosažením společného obhospodařování půdy a k užívání výrobků získaných všemi (srov. s *Dějiny ruské filosofie*). Michajlovskij byl mimo plodného autora také redaktorem *Ruského bohatství* (*Русское богатство*), narodnického časopisu a stejně jako Kropotkin byl proti zákonu přírodního výběru. Oba autoři se navíc shodovali s Kropotkinem v kladném hodnocení Spencerova přínosu pozitivních věd o člověku.

5) *Marxismus*

Podoby marxismu v rozličných koutech světa jistě dosáhly obrovských místních růzností a transformovaly se v samotné myšlenkové směry a jinak tomu nebylo ani v Rusku (viz bolševismus a menševismus). Zatímco podle Berďajeva byli jedni z prvních marxistů Rusové,²³ do ruské společnosti se ve větším rozšiřuje až v 80. – 90. letech (pro zajímavost Marx zemřel v roce 1883) poté, co se narodnické a jiné organizace vyčerpají na nedostatku teoretických základů. Neměl nicméně příliš dlouhého trvání, brzy se považoval za zastaralý a uvolnil místo směrům 20. století. Zůstal patrný jen jakýsi intelektuální marxismus, který nevycházel tolik z materialistické filosofie, ale ponechával

²³ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6., s. 95.

si zájem v idealismu, ke kterému patřily osobnosti pozdější emigrace jako například Pjotr Struve, Sergej Bulgakov nebo nám známý Nikolaj Berďajev.

19. století vstoupilo na scénu jako tradiční, aristokratické a patriarchální. Na jeho počátku stály církevní školy a Biblická společnost jako nositelky kultury a vzdělání, v popředí se držela teologie srdce reprezentovaná mnichem Filaretem a necírkevní školy nastupovaly na scénu jen pozvolna okolo poloviny století. Veškeré změny, které zavládly, ať již vědecké objevy okolo 50. – 60. let, změny ve školství, ve společnosti způsobené panovnickými reformami, nebo rozvoj nových vědeckých disciplín zabývajících se o člověka z hlediska věd přírodních jako jsou psychologie, sociologie, antropologie atp., vedly k přeměně na společnost vědomou si svých práv, burčující se proti sociálním nerovnostem a toužící po nové a spravedlivé budoucnosti. To také mělo za následek, že se transformoval ruský autor, myslitel i intelektuál. Zatímco dříve pocházeli ze šlechtických rodin všichni vědci, spisovatelé a teologové, nyní na scénu přišlo období *raznočinců*, tedy autorů s původem v různých vrstvách a konec století se nesl ve znamení rozpadu šlechty v důsledku dluhů a ve vystřídání náboženských cílů za záměry sociální.

1.3. Tradiční religiozita v ruském myšlení

Jak jsme naznačili v úvodu, budeme se nyní věnovat obecně religiozitě ruského uvažování, jelikož k ní přistupujeme jako k určité specifičnosti ruské inteligence (nejen) 19. století, a proto je tato kapitola pro naši práci nezbytná. Jeden z ucelenějších pohledů na téma religiozity ruského myšlení nabízí slavný ruský intelektuál, křesťanský filosof a pozdější emigrant Nikolaj Alexandrovič Berďajev, který rozvedl myšlenku, z níž vycházíme, o všeprostupující religiozitě Ruska. Je nutné zdůraznit, že se nejedná pouze o religiozitu Ruska, ale ruské duše v celé její nedozírné šířce. Představa její širokosti se dobře ilustruje zejména tím, jak už víme, že je Rusko plné protichůdných tendencí a každý si v něm může (a vždy mohl) hledat fakta pro schválení vlastního vyznání. Zde je i zajímavé, že často jde o ideály nadnárodní, Rusům je totiž obecně vlastní největší samolibost právě v pojetí „pravé víry“. Rusko vlastně nikdy nebylo nacionalistické ve smyslu národním, ale přes svůj mnohonárodní charakter (avšak i mezinárodní) bylo vždy velmi domýšlivé v pojetí víry, díky němuž pokládali svou zem za tu nejkřesťanštější.²⁴

²⁴ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Duše Ruska*. Přeložil Ivo POSPÍŠIL. Brno: Petrov, 1992. ISBN 80-85247-39-9., s 21.

Pojí se s tím několik specifík ruského myšlení, jako typický mesianismus, mučednické tendence a univerzalistické koncepty. Berd'ajev nám klade na mysl, abychom nezapomínali na diskontinuitu ruských dějin a tvrdí, že „pokud chceme Rusko pochopit, musíme si osvojit křesťanské ctnosti naděje, lásky a víry.“²⁵ Vyzdvihuje 19. století jako nejvíce charakteristické pro „ruskou ideu a ruské poslání.“²⁶ Zároveň konstatuje, že bude ruské myšlení tohoto století vždycky sociálně zbarvené a zaměstnané jistým přetvářením skutečnosti.²⁷

Pro studium duchovního Ruska bychom také měli neustále mít na paměti následující předpoklad, jež přejímáme, se kterým přišel v knize *Prameny a smysl ruského komunismu*. Esence této myšlenky říká, že pokud chceme pochopit ruský komunismus, nepostačí nám pouze znalost dějin marxismu, ale musíme poznat národní kořeny místního komunismu.²⁸ Troufáme si toto tvrzení posunout o kousek dále a říci, že pokud chceme zkoumat ruskou odnož jakéhokoliv směru, je potřeba studovat jeho národní počátky (mimoto je ruský anarchismus jedním z kořenů tamního komunismu, tudíž hovoříme stále o stejných základech). Své kořeny v Rusku hluboce „zapustila pravoslavná církev, vtiskla národu náboženský charakter a pravoslavnou askezi,“ které se střetávají s původním pohanským živlem.²⁹

Další přispěvatel k naší problematice, kterého jsme studovali, byl Tomáš Špidlík – kardinál, katolický kněz, a především velký autor duchovní literatury, se ve svém profesním zaměření věnoval ve velkém také spiritualitě východního křesťanství. U té považuje za podstatný její evangelijní základ v místech, kde nebyla helénská společnost, se stavělo na víře, poslušnosti, rozvážné a diskrétní psychologii a zejména dogmatu. Tuto spiritualitu zároveň chápe jako optimistickou, jelikož způsobuje „morálku prostoupenou od začátku do konce láskou k bližnímu.“³⁰ Na nedostatku lásky (k Bohu nebo k sobě navzájem) viděl také výrazný vznik herezí v církvi. Ačkoliv Kropotkin vyměnil lásku k Bohu za lásku mezi lidmi, shodl by se se Špidlíkem, že „kořenem zla“ je sobectví.³¹

²⁵ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6., s. 7.

²⁶ Tamtéž, s. 9.

²⁷ Tamtéž, s. 31.

²⁸ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 9.

²⁹ Tamtéž, s. 10.

³⁰ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Tradice Východu a Západu v dialogu: komplementarita západní a východní teologie*. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. *Prameny spirituality*. ISBN 978-80-7412-209-5., s. 101.

³¹ Tamtéž, s. 107.

Oba věří v dobrotu a sílu lidské přirozenosti, jen s tím rozdílem, že ta Kropotkinova nebyla součástí Božího stvoření.

Rusko stálo na principech Boží vyvolenosti, stejně tak car vždy panoval z Boží vůle a posvěcoval tím celý národ. Veškerá příkoří, která ruský lid ve velkém snášel, byla překonávána s mučednickou poslušností a vírou, že se jedná o spravedlivý Boží trest za hříchy. Pokud se panovník nechoval v očích Rusů v souladu s Boží vůlí, byl automaticky panovníkem špatným a bylo legitimní jej neuznávat a případně se proti němu i bouřit. Špidlík zdůrazňuje, že se od dob Petra I. drží jako konečná autorita stát, ale to neznamená, že se dá výrazně hýbat se starými tradicemi (a starověrci tomu budiž příkladem). V Rusku na sebe tradičně vždy naráželo vnitřní křesťanství a jeho vnější formy.³² Ačkoliv o ruské ideji tvrdí, že je antropocentrická (tzn. že první místo v ní zaujímá člověk), vždy v ní vystupuje výrazný ruský mesianismus a fakt, že všechny ruské národní hodnoty jsou v podstatě typicky křesťanské.³³ Kropotkin sice přichází s anarchismem jako s nadruskou (nadmárodní) ideou, ale stále v sobě nese jistý mesianismus, jakožto hlasatel nové společnosti, ale nejen to, zejména víry v novou společnost. Obecně Špidlík k mesianismu říká, že „se rodí tam, kde si někdo natolik silný ve víře vezme za své poslání posilovat ostatní (...)“ a „Každý ruský vzdělanec sní o své spasitelské úloze pro lidstvo, nebo aspoň pro svůj lid.“³⁴ Není v tom přítomná nadřazenost, ale pokorná víra v posvěcení. Vždyť u Rusů vždy tak oblíbený pojem „Svatá Rus“ není nic jiného než důsledek jejich spasitelského přesvědčení. Tato linie se táhne od středověku přes koncept Moskvy jako třetího Říma ke všem ostatním přesvědčením o vykupitelské funkci země, na kterou například navazuje i pozoruhodná vlna samozvaných panovníků v problematických nástupnických dobách.

Velký ruský filosof zastávající ideu všepohlcujícího organického celku Nikolaj Losskij, přispěl k tématu ruské filosofie významným dílem (*Dějiny ruské filosofie*). Určil některá její specifika v různých filosofických disciplínách, v čemž lze také spatřovat velký příklon k duchovnu. Z hlediska gnozeologie představuje ruskou filosofii jako velice intuitivní, jelikož myslitelé zabývající se poznáním často přicházeli s koncepty komplexního poznání právě skrze intuici. Velký důraz Rusové kladli na praktické pojetí

³² ŠPIDLÍK, Tomáš. *Tradice Východu a Západu v dialogu: komplementarita západní a východní teologie*. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Prameny spirituality. ISBN 978-80-7412-209-5., s. 110.

³³ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Ruská idea: jiný pohled na člověka*. Velehrad: (Refugium Velehrad-Roma), 1996. Studium (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 80-86045-02-1., s. 9.

³⁴ Tamtéž, s. 179.

filosofie, a tak se není čemu divit, že zčásti převažovaly v jejich filosofii etické problémy. Zároveň jejich poznatky často pramenily ze všemožných druhů poznání, jmenovitě například ze spekulace, estetiky a zejména mystiky. Zabývali se také ontologií velice duchovně a často skrze živoucí setkání s Bohem. Pro ruskou filosofii jsou zároveň příznačná různá univerzálně křesťanská vidění světa.³⁵ Velmi v tom vystupovali slavjanofilové, zejména Chomjakova a jím zavedený pojem sobornosti, dále samozřejmě velikáni mezi spisovateli L. N. Tolstoj a F. M. Dostojevskij, nebo stěžejní postavy universalismu Vladimír Solovjov a na něho navazující Vjačeslav Ivanov.

Religiozita ruského ateismu – sekulární forma pravoslaví

Podobně jako tvrdil Karel Čapek ve svém *Zoon politikon*, že člověk je tvor politický, prohlašoval Tomáš Garrigue Masaryk, že je člověk tvor náboženský a nikdy neváhal, že by se mohla vytratit náboženská otázka (srov. s *Moderní člověk a náboženství*). Na tato dvě tvrzení navazují názory, že v ruském prostředí se odedávna střetávaly dvě pravdy – sociální a náboženské.³⁶

Podle Florovského se cesta ruského ateismu rodí ve 30. letech, v době filosofického rozmachu, kdy ještě socialistické myšlenky šly ruku v ruce s křesťanským světonázorem. V této době se počíná hledání ucelených idejí na svět a s tím přišlo dvojí vyústění: k náboženské obnově a na druhé straně k bezvěrectví, nicméně jako varianta odpovědi na náboženskou otázku.³⁷ Zároveň si je vědom jisté tendence nahrazovat tradiční religiozitu různými jinými alternativami, jak se stalo už v případě ruské filosofie, která v polovině 20. let jako by převzala náboženskou roli.

Vyjdeme-li opět z Berďajeva, který viděl v nenáboženských směrech 19. století, nám dobře známých z předchozích kapitol, náboženské náměty a patos, dokonce i u ateismu (srov. *Prameny a smysl ruského komunismu*), dostaneme tak potvrzení našeho spojení Kropotkina a neodmyslitelné religiozity pravoslavného prostředí. Vysvětluje si tento fakt tím, že ruský ateismus byl stvořen z morálních pohnutek a nemožnosti řešit problém theodiceje – existence zla ve světě.³⁸ Zároveň klade důraz na to, si uvědomit rozdíly mezi

³⁵ LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4., s. 637.

³⁶ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 64-65.

³⁷ FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s. 312.

³⁸ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století*. Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6., s. 75.

ruskou inteligencí a západním intelektuálem. Zatímco západní intelektuál se zabýval intelektuální prací, ruská inteligence byla více ideologická a zároveň nositelkou sociálních idejí „až do rozkolu s realitou“, ze kterých se zrodil člověk s jediným posláním – revolucí.³⁹ Pokud k tomu přidáme ještě jeden názor o nestátotvorném duchu Ruska, k němuž Berďajev psal: „Slavjanofilové a Dostojevskij jsou ve své podstatě stejní anarchisté jako Michail Bakunin nebo Kropotkin,“⁴⁰ vidíme závažný podklad k zamyšlení. Ačkoliv víru v Boha v mnoha případech zastupovala víra v lid, ale i v jiné současné hodnoty (rovnost, spravedlnost nebo revoluce), můžeme se stále držet myšlenky místního ateismu jako jisté sekulární formy pravoslaví. Na tomto místě je dobré citovat z *Duše Ruska*:

“Duchovní putování najdeme (...) u ruských anarchistů a revolucionářů, kteří po svém směřovali k absolutnu, jež překračuje veškeré meze pozitivního a viditelného života.“, „Nejednou se ukázalo, že i sám ruský ateismus je vlastně náboženský. Heroicky naladěná inteligence šla na smrt ve jménu materialistických idejí. Tento podivný rozpor bude pochopitelný, až uvidíme, že pod materialistickým zevnějškem směřovala k absolutnu a k božství.“, „I Bakunin ve své ukrutné žízni po světovém požáru, ve kterém musí shořet všechno staré, byl Rusem, Slovanem, byl mesianistou.“⁴¹

Také Georgij Florovskij, když psal o náboženských krizích v ruském 19. století chápal jemné odstíny duchovna v nihilismech. Dokonce i Černyševský, velký „vůdce“ nihilismu, spatřoval v křesťanství nějaký smysl a tím byla láska.⁴² Je velmi podstatné si uvědomit, že ani Kropotkin nehovořil striktně ateistickou rétorikou. Současná víra a s ní spojené instituce a autority jsou pro něj jen představitelé moci – konkrétněji užší (privilegovaná) skupinka jedinců vládnoucí nad masou. To je stejně špatný princip jako u moci, kterou nad lidmi drží ať kapitalista, politik, či panovník. Kropotkin volá po nové morálce, věnuje etice celý teoretický spis, ke kterému se v textu ještě dostaneme, jenže nevolá také po nové víře? Faktem zůstává, že sice v sociálním rozměru, nicméně jistou religióznost z tohoto způsobu uvažování (i vyjadřování) uzmout nelze. A nelze ji ani přehlížet bez komentáře.

³⁹ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 22-23.

⁴⁰ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Duše Ruska*. Přeložil Ivo POSPÍŠIL. Brno: Petrov, 1992. ISBN 80-85247-39-9., s. 15.

⁴¹ Tamtéž, s. 26.

⁴² FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s. 367.

Naráží se zde neustále na jeden a ten samý paradox. Zatímco se běžně anarchismus vnímá jako čistě ateistický směr, tak minimálně zde, v Rusku v 19. století, si osvojil zcela náboženské vyjadřování a jeho představitelé byli ochotní ve jménu své myšlenky jít až za samé hranice svých tělesných možností. Tady opět narážíme na asketismus vlastní mnišské tradici. Zdá se, že nikdo z nich nebyl oním Cimrmanovským „bezvýhradným ateistou, až se bál, že ho Pánbůh potrestá.“ Ani Bakuninova bezbožnost jako kdyby netvrdila „Bůh neexistuje,“ nýbrž jako by se Bakunin stavěl vůči Bohu do opozice v neustálé tendenci s ním bojovat.

Vzpomeňme ještě Solovjova a jeho *Vyznání víry*, kde stavěl na kultuře pravoslaví, až vytvořil myšlenky univerzální církve. Mnoho lidí, zejména z vyšších vrstev vnímalo pravoslaví jako svůj kulturní základ, nikoliv jako víru v Boha a ostatně tento jev jistého pragmatismu se objevuje ve společnosti dodnes.

Pod tlakem sociální otázky vlastně nastala výměna víry a najednou se objevila víra v lid jakožto ochránce pravdy a spravedlnosti. Zradikalizovaná společnost se chtěla zbavit otroctví a produkovala tak nové myšlenky s takovou vážností, až o nich lze hovořit jako o „evangeliích socialismu“. Útočný ateismus byl velice „religiózní“, jelikož vyzýval k nové víře s velikým stupněm sebezapření chtěl následovat svou pravdu s mučednickou připraveností na oběti. Dostal se až do podoby představované Sergejem Nečajevem, který natolik naléhal na revolucionáře, až si své představy o jejich povaze sepsal do pamfletu pod názvem *Katechismus revolucionáře*. Když pomineme, že tento spis je na hraně únosné krutosti a podle mého soudu i zdravého rozumu, vypůjčuje si opět přísné asketické požadavky, ukládá mesianistickou úlohu revolucionářům, a dokonce volí i termín z náboženské nauky – katechismus.

2. Kníže Petr Alexejevič Kropotkin

Druhá část naší práce, jak jsme již v úvodu naznačili, se bude zabývat postavou Petra Alexejeviče Kropotkina. Nejprve popíšeme jeho životní osudy, k čemuž nám dopomůžou jeho vlastní paměti, následně se podíváme na Kropotkinovo dílo teoretické z hlediska jeho dostupnosti. Také zmíníme, která sekundární literatura nejlépe vyhovuje ke zkoumání Kropotkinova života. Na závěr rozebereme, jaký měl význam, pod kterými vlivy Kropotkin vlastně tvořil, čemu a komu se vymezoval a především, co vlastně napsal a v čem spočívala jeho teorie.

Již víme, že život knížete Kropotkina lze zkoumat relativně pohodlně, jelikož nebyl pouze pozoruhodným teoretikem anarchismu a přírodovědcem, ale také autorem vlastní biografie. V roce 1891 sepsal obsáhlou knihu pod názvem *Paměti revolucionářovy*. Životopis na první pohled zajímavý svým slohem obsahuje v chronologickém sledu všechny důležité části jeho života. Předkládá čtenářům ucelený příběh jednoho ruského šlechtice na přelomu velkých epoch. S pečlivou důsledností začíná popisem dětství, dospíváním, prvními pracovními zkušenostmi a dostává se přes pobyt v zahraničí, seznámení se se západní inteligencí a myšlenkou revoluce až ke svému trestu odsouzení, věznění, útěku a praktické i teoretické činnosti v exilu.

Petr Kropotkin se proslavil coby významný vědec na poli přírodních věd, připisovány mu jsou zásadní objevy ve směru pohybu některých asijských horských masivů a v teorii dřívějšího zalednění Evropy. Vyniknul jakožto originální anarchistický myslitel a participant revoluční činnosti. Jeho autobiografii můžeme označit za poutavé čtení, ve kterém autor rozepisuje přerod dítěte, syna vysoce postaveného šlechtice narozeného v tradiční patriarchální společnosti, přes mladého myslitele s revolučním nábojem, později i činností v uvědomělého vědce s vlastní detailní filosofií. Po přečtení Kropotkinových pamětí, které literární věda řadí někde na pomezí literatury faktu a literatury krásné,⁴³ lze také okrajově vidět Kropotkina jako zdatného literáta, přičemž jeho zájem a schopnost psát beletrii dokládá například skutečnost, že již ve dvanácti letech začal psát povídky. Lásku k literatuře v něm podněcoval nejen jeho ruský učitel,

⁴³ MOCNÁ, Dagmar a Josef PETERKA. Encyklopedie literárních žánrů. 1. vyd. Praha: Paseka, 2004, 699 s. ISBN 80-7185-669-x., s. 438.

ale také starší bratr Alexej. Ještě před nástupem na vojenské učení vydával drobný časopis a jako malý chlapec pro nedostatek hraček tíhnul k domácímu inscenování divadelních her.

2.1. Z paměti jednoho revolucionáře

Kropotkinův životopis si rozdělíme do dvou větších celků. První bude zahrnovat dětství, vzdělání, výchozí Kropotkinovy zkušenosti i jeho kariéru, které se odehrávali na území Ruska. Druhý oddíl věnujeme odjezdu do zahraničí a všemu, co následovalo po seznámení Kropotkina se Západem a jeho revolučním hnutím.

Domácí zkušenosti carského Ruska

Petr Alexejevič Kropotkin se narodil v roce 1842 v Moskvě do starého šlechtického rodu odvozujícího svůj původ od smolenských knížat. Měl bratra Nikolaje a sestru Lenu, s nimiž je odděloval velký věkový rozdíl (osm a sedm let) a pouze o rok staršího bratra Alexeje. Nepřilnul k nikomu snad více než právě k bratru Alexejovi, jenž byl jeho přítelem po celý život. Ve věku čtyř let zemřela Kropotkinovi matka na souchotiny. Bolestné a mlhavé vzpomínky dokázala částečně zahnat německá vychovatelka, která chlapce měla velice ráda, ale také matčin odkaz – umělecké založení a laskavost k čeledi, již vyjadřovala a kterou ji čeleď oplácela obdivem, jistou láskou a neprotivením se. Oba tyto elementy formovaly děti. Otcův druhý sňatek znamenal proměnu domácnosti, ale osobnost macechy nijak podstatně život mladého Kropotkina nepoznamenala. Ovlivnila ovšem jeden životně zásadní moment budoucnosti. V okamžiku, kdy jedna z jejích přítelkyň nemohla na carský ples vzít kvůli nemoci vlastního syna, namanul se jako náhradník právě osmiletý knížecí syn Petr Kropotkin. Při této příležitosti si jej vyhlídl sám car jako budoucího žáka sboru pážat.⁴⁴ Kromě toho nechala vyhodit německou chuťvu a najala pro děti francouzského vychovatele, který ještě během Napoleonských válek působil v armádě. Domácí výchova v té době byla pro šlechtické děti charakteristická.

Podívejme se, do jaké míry formovala Kropotkina postava jeho otce. Věnuje ve svých pamětech značnou část popisu jeho způsobů, avšak se zdá, že mnohdy s lehce ironickým podtónem. Vykresluje nejprve zcela neutrálně majetky, jež vlastní, ke kterému rodu patří, kde žili a kam jezdili, ale postupně se popis promění v mikro příběhy poměrné krutosti

⁴⁴ Rusky *пажеский корпус* – elitní vojenská škola při dvoře, zaručující jistou kariéru vojenského typu nebo u dvora, zpravidla dle výběru samotného absolventa.

v zacházení s nevolníky. Zdá se, jako by nekriticky zatím pouze konstatoval, ale v kontrastním pohledu na sedláky a rolníky lze již rozpoznat, která forma žití mu je, řekněme, milejší. Ještě jeden kontrast v souvislosti se starým knížetem poznamenáme. Přestože velice utrácel a rozhazoval náklady určené na slavnosti a pohoštění pro rozličné urozené návštěvy (jak bylo ostatně v Rusku v té době zvykem), na děti byl pozoruhodně šetrivý, a to dokonce takovým způsobem, že si tento fakt Kropotkin poznamenal do svých pamětí. Život naplněný otcovou despocií v malém chlapci zanechal stopy už navždy.

První zkušenosti sbíral především během studia v elitním sboru pážat, ještě před nástupem však lze k vlivům na jeho osobnost přidat také vliv německého vychovatele, zastávajícího idealistické filosofie, ke které mladý Kropotkin pronikal. Seznámil se například se Schellingem a Hegelem, což můžeme vysledovat s jistou pravidelností u většiny šlechticů a vzdělavců poloviny 19. století.

Pokud by si Petr Kropotkin představoval osobní katastrofický scénář, vévodil by mu motiv odjezdu z Moskvy do Petrohradu. Tento odjezd totiž jako svou osobní katastrofu vnímal.

Vstup do sboru pážat, v té době velice věhlasné vojenské instituce při carském dvoře, zaručoval jistou váženou kariéru vojenského směru, nebo přímo u dvora, avšak Kropotkin vešel do sboru ve čtrnácti letech s již velice zformovanou osobností.

Začátek studia se nesl ve znamení změn, ve stejném znamení, ve kterém se nacházela tehdejší celá ruská společnost. „Rusko se probouzelo z nikolajevštiny“⁴⁵ ve většině oblastech života. Drsné podmínky (dnešními slovy v podstatě šikana) pod autoritářským režimem francouzského vychovatele skončila ve sboru roku 1857. Studentům následně dopřávali k výuce učenců z univerzit, jejichž úkoly bylo nastolit dráhu mladým vojákům. Velice pozitivní skutečností je, že Kropotkin se ani v těch nejnejpříjemnějších podmínkách nenechal ponižovat, jednal již zde podle přísloví „nad nikoho se nepovyšuj, pod nikým se neponižuj“ a možná lehce překvapivě mu to ve svěžím víru měnících se událostí vycházelo.

Léta studia s sebou přináší mnoho možností ke sledování vztahů uvnitř dvora a s tím také několik významných setkání, ke kterým patřilo nejen setkání se samotným carem, ale také s carevnou Marií Alexandrovnou nebo carevičem Mikulášem, jenž sporadicky dojížděl do sboru na výuku.

⁴⁵ Nikolajevština – autoritářská vláda cara Mikuláše I. provázená velkými represemi, rusifikací a násilným prosazováním pravoslaví.

V poslední třídě docházky do sboru (roku 1861) se stal šikovatelem komorních pážat, což mu přinášelo výhody pro vlastní studium, soukromou pracovnu a účast v paláci. Ačkoliv zpočátku k caru velmi vzhlížel jako k caru Osvoboditeli,⁴⁶ mohl sledovat jeho velkou proměnu k despocii a obrat k reakcionářství, které se stanou předmětem jeho kritiky.

Z Kropotkinových pamětí lze vyčíst, že již ve sboru pážat organizoval protesty připomínající stávky, pokud měl vnitřní pocit správnosti, že je třeba dát někomu za vyučenou. Nepatřil však k žádným zkosnatělým sledovatelům vlastních hodnot a díky své mladické přímosti a smyslu pro spravedlnost často dokázal získat přesně to, co právě potřeboval. Ať to bylo prozkoumání lidového života během trhu, setkání se s milovaným bratrem přes zákaz jeho otce nebo studium obrazů v ermitáži a strojů v továrnách. To mu do budoucna přineslo schopnost mluvit s lidem a začít si uvědomovat otázku rovnosti. K tomu také dopomohlo vlastní zjištění, že ačkoliv muzici vždy uposlechli rozkazů, nepokládali pány za lidi nad sebe povznesené. Sedlák se sice podřizuje moci, ale nectí ji.

Kropotkin byl všestranně zvědavým, zajímala ho italská opera, velice blízko měl k literatuře díky již zmíněnému vlivu bratra Alexeje, jenž ho podněcuje k četbě poezie, „přes kterou se člověk stává lepším“⁴⁷ a také díky vlivu učitele literatury: „Jediný pouze učitel literatury (...) má možnost spojit v jedno všechny humanitní nauky, obepnouti je širokým filosofickým názorem na svět a vzbuditi takovýmto způsobem v srdcích mladých posluchačů snahu po vznešeném ideálu.“⁴⁸ Tak si oblíbil číst Někrasova, jelikož bral v ochranu „ponížené a uražené.“⁴⁹ Seznamoval se s filosofií stoicismu, encyklopedismu, s Kantem, ale nedokázal se pro nic příliš nadchnout, a tak prozatím skončil u věd přírodních, jejichž exaktnost mu v šedesátých letech dávala větší smysl než relativita pojmů filosofických. Přelom let padesátých a šedesátých 19. století se nesl ve znamení vědeckých úspěchů a objevů, které mladého Kropotkina nadchly. Dokázal se s poměrnou urputností vrhnout do všeho, co jej právě zajímalo. Tak například sestavil učebnici fyziky pro účely celého sboru, vymohl si výsostné místo v knihovně, kde studoval v čase osobního volna, nebo se u něho vyvinul obdiv, ba přímo láska k různým strojům, které sledoval. V továrnách však mimo stroje mohl pozorovat také práci dělníků

⁴⁶ Přezdívka Alexandra II. pro zrušení nevolnictví v roce 1861 a další administrativní reformy.

⁴⁷ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 87.

⁴⁸ Taméž, s. 81.

⁴⁹ Tamtéž, s. 87.

a poznamenává si, že „dělník mění se v doživotního otroka stroje a nikdy nestane se ničím jiným.“⁵⁰

Když se během léta v pozdějších ročnících cvičili v táborech jako armáda a docházel do domu svých příbuzných Mirských, setkával se s prvními revolucionářskými myšlenkami vyslovenými Gercenem v almanachu *Polární hvězda*⁵¹. Všechny tyto vlivy dovedli v roce 1859 Kropotkina k rozhodnutí vydávat ve sboru vlastní časopis, v němž se hlásil ke konstitucionalismu, věřil v reformy a sbíral přívržence, aby mohl založit kroužek. Jeho úvahy směřovali k atmosféře okolo zrušení nevolnictví a k tomu, co svoboda znamená pro sedláky.

Velkou roli v Kropotkinově životě sehrála vojenská služba a vědecká práce na Sibiři. Před jmenováním důstojníky si mohla pážata volit, ke kterému gardovému pluku chtějí vstoupit. Chlapci si vybírali blízká místa, což se mladému knížeti jevílo nepředstavitelným, jelikož by to znamenalo, že zasvětil svůj život plesům a parádám u dvora. On toužil po univerzitě, ale nemohl rozzlobit otce (nemohl se o univerzitě ani poděknout, aby mu nebylo od dvora nabídnuto stipendium), a tak uvážil připojení se k pluku jízdních kozáků v Amurské oblasti. Tento výběr se nesetkal s valným přijetím, většina druhů jej nepochopila a otec také nejásal. S odjezdem na Sibiř dokonce souhlasil až po dopisu, ve kterém se kníže Michail zaručoval, že Kropotkin zůstane u štábu a nezapadne v kdovíjaké opomenuté stanici.

V té době začínalo být čím dál více jasné, že reformy se konat nebudou, výška výkupného z nevolnictví měla sedláky zničit, car Alexandr se vezl na vlně reakcionářství a opět se přistoupilo k hromadnému zatýkání, zrušení nedělních škol a rušení periodik (tak byl třeba zrušen *Современник*, známý ruský žurnál vycházející v letech 1836-1866). Avšak reakcionářství na Sibiř nedokázalo dolehnout, i politických vyhnanců si poměrně vážili a oblíbili si liberální myšlenky.

Pět let na Sibiři umožnilo Kropotkinovi studovat rozličné lidi – jako příklad uveďme hraběte Muravjeva, generálgubernátora, který ve svém kabinetu poměrně idealizovaně dumal s Bakuninem o utvoření Sibiřských Spojených států a federaci s USA. Kromě studia lidí se dostal ke své významné vědecké práci na poli geologie a geografie. Dobral se k poznatkům ohledně osídlování Sibiře, plavil se po Amuru, během služby v Irkutsku se v převleku za kupce zabýval geografickými výzkumy v Mandžusku a cestoval po Číně.

⁵⁰ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 105.

⁵¹ Ruský *Полярная звезда* – literární almanach vydávaný Gercenem v letech 1855-1868.

Reformy definitivně ukončilo polské povstání v roce 1863 a „strach z reform zanechal Rusko v hnilobných přežitcích.“⁵² Když následovalo druhé polské povstání v roce 1867 a armáda jej velice krutě ukončila, rozhodli se oba mladší bratři Kropotkinovi skoncovat s vojenskou kariérou a vrátili se v roce 1867 do Petrohradu. Od té doby nechtěli mít s armádou nic společného.

Sibiřská služba znamenala definitivní zjištění, „že jest nemožno učiniti pro lid něco prospěšného za pomoci správního stroje,“ jelikož „v Sibiři pozbyl jsem vši víry ve státní disciplínu: byl jsem připraven k tomu, abych se stal anarchistou.“⁵³ Zkušenosti obdržené mezi „nevědomými masami“ definitivně dotvořila osobnost mladého intelektuála.

Sen se Kropotkinovi splnil, když v roce 1867 nastoupil v Petrohradě konečně na univerzitu. Nejvíce studoval matematiku, kterou považoval za základ vědění, ale věnoval se i rozličným jiným předmětům, zejména zeměpisu, přičemž pracoval na opravě mapy severní Asie. Nadšeně si poznamenává při popisu vědeckých zkušeností: „Kdo zakusil jednou v životě nadšení vědecké tvorby, ten nikdy nezapomene toho blaženého okamžiku. Bude žízni po jeho opakování.“⁵⁴ Jeho úspěchy ho provázejí při práci pro Zeměpisnou společnost, v níž se stává tajemníkem. Znal se s objeviteli té doby a chtěl zorganizovat polární výpravu, která by zkoumala Ledový oceán. Když měl v roce 1871 přijmout prestižní místo doživotního tajemníka zeměpisné společnosti, tento úspěšný, úctyhodný a všestranný šlechtic odmítl, jelikož „v této době jiné myšlenky a jiné snahy mě již ovládaly.“⁵⁵ A není se čemu divit.

Mohlo to souviset s rostoucí reakcionářskou politikou cara Alexandra II., s nedobrým přechodem sedláků z nevolnictví, se skutečností, že okolo cara se srocovali vysloveně gauneři a zloději, které car zkrátka udržoval okolo sebe v domnění, že ho ochrání před revolucí, jež se bál stejně, jako se v pořekadlu kříže bojí čert. Zastrásovací politika nesla zřejmě výsledky, jelikož revoluční inteligence se dokázala držet zpět pod tíhou strachu. Co se však již nepodařilo utnout, bylo ženské hnutí za vzděláním a změny ve starém šlechtickém zřízení. Mladá generace se rozcházela s generací svých otců. Celková politika po polovině 19. století přiškrtila obrovské hnutí své doby a lidé let šedesátých už si nepamatovali socialisty let čtyřicátých, ale Kropotkin píše, že myšlenka bratrství

⁵² KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 154.

⁵³ Tamtéž, s. 178.

⁵⁴ Tamtéž, díl 2., s. 14.

⁵⁵ Tamtéž.

dělnictva všech zemí zůstala netknutá.⁵⁶ Po roce 1862 a výstavě v Londýně se nesla ve jménu spravedlnosti výzva k dělnictvu, aby se spojilo.

Anarchista Kropotkin v zahraničí

V roce 1871 umírá v Moskvě kníže Alexej Petrovič Kropotkin, otec představující starou strukturu nacházející se nyní již v troskách a znovu již nikdy nevyvstanuvší. Šlechta se dostala do zadlužení a krachovala na nedostatku progresu a novostí, jak v myšlení, tak v jednání. Rok na to se Kropotkin dostal poprvé do zahraničí a v Curychu vstoupil do místní sekce Internacionály. Studoval hnutí pomocí horlivého čtení knih a brožur. Brzy se pro něj místní dění stalo nedostatečným a přesunul se do Ženevy, ve které se nacházelo velké středisko Internacionály, které se scházelo v zednářské lóži a organizovalo spoustu vzdělávacích událostí typu rozličných seminářů nebo lidových univerzit. Následně se seznámil s dělníky a uvědomil si částečnou neupřímnost propagandy vyšších kruhů, které dokázaly z podpory dělníků těžit politický prospěch a rozhodnul se seznámit s druhou sekcí ženevské Internacionály – bakunisty.⁵⁷ Z úst jednoho kolegy zazněla podle Kropotkina věta namířená na jeho touhu setkat se s touto odnoží: „Vy se k nám už nevrátíte, zůstanete u nich.“⁵⁸ Tak se také stalo. Obeznámil se s Jurskou federací,⁵⁹ organizací, která později prohlásila princip popírání vlády a v roce 1872 se vymezil proti Generální radě Internacionály vedené Marxem a Engelsem, která se stala jakousi vládnoucí složkou. Přiklonil se definitivně na „bakuninovskou“ stranu, jako stoupenec pod Bakuninovým vlivem, avšak ním samotným se nikdy setkat nestihl.

Pod všemi výše zmíněnými vlivy se vrátil do Ruska. Propašoval socialistickou literaturu do prostoru již ovládaného nihilistickým smýšlením postupně prostoupivším sféry ruského života. Příkladem tomu mohly být i parafrázované výroky o umění, po vzoru slov Pisareva a Tolstého, že je pár bot důležitější než všechny Madonny. Na pomyslný piedestal se stavěl pouze rozum. Zásadní střet generací přinesl rovné postavení žen, touhu po univerzitním vzdělání a specifické činnosti typu „chození mezi lid.“ Takovéto podhoubí dávalo vzniknout pestré paletě kroužků a k jednomu, který si kladl za cíl sebevzdělávání a sebezdokonalování, se Kropotkin přidal. Jednalo se o kroužek Čajkovského, nesoucí název po hlavním představiteli a po Kropotkinově příteli. Druhotný

⁵⁶ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 39.

⁵⁷ Bakunisté – označení pro následovníky Michaila Alexandroviče Bakunina, kteří se kvůli neshodám v 1. internacionále v roce 1972 oddělují.

⁵⁸ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 47.

⁵⁹ Jurská federace – federativně anarchistická sekce 1. internacionály odtržena v 70. letech 19. století a pojmenována po pohoří Jura ve Švýcarsku, kde se nacházelo její středisko.

smysl kroužku byla také opozice proti nečajevcům,⁶⁰ přičemž vycházeli z tvrzení, že morálně vyvinutá osobnost má být v základu každé organizace jakéhokoliv rázu. Ačkoliv povaha kroužku nebyla původně revoluční, později si přibral činnost šíření socialistické a historické literatury mezi studenty v malých městech. Kropotkin kroužek Čajkovského označil za „rodinu přátel“ a tvrdil, že se již nikdy v životě s lidmi takových kvalit nesešel. Stýkal se také s osobnostmi hnutí, které mohou dnes být vnímány kontroverzně, jako Sofia Perovská a Sergej Kravčinskij (zvaný Stěpňak).

V jistém okamžiku zvažoval usadit se na tambovském statku zděděném po otci s cílem pracovat pro zemstvo, zřídit školu, farmu, převzít pravomoc soudce a pomáhat sedlákům, avšak s přispěním názorů svých kolegů si brzy uvědomil, že se jedná o nemožný cíl. Sršel různými nápady včetně vzniku organizace, která by ve vyšších kruzích sjednocovala zájemce nakloněné „jejich věci“. Dva roky věnoval své plné úsilí práci pro kroužek Čajkovského. Mimo to dokončoval vědecké knihy pro Zeměpisnou společnost, což vnímal jako dostání svému závazku.

Situace se v roce 1874 přiostrčila, špehové a policie slídila ve velkém a stála jim hodně v patách. Spousta druhů zmizela za dveřmi proslulého Třetího oddělení. Někteří prchli, Kropotkin se však rozhodl nepřiklánět se ke kroku útěku a setrval i přes vědomí, že bude brzy zatčen. S tímto na paměti stihl zlikvidovat případný důkazní materiál proti komukoliv jinému a skutečně se dočkal „návštěvy“ na Třetím oddělení. Přes sérii nepřilíš podložených výslechů, triků a zastrasování, se Kropotkin nezlomil a jeho odsouzení bylo víceméně vykonstruované. A tak se ocitl v „Petrovavlovské pevnosti, kde v posledních dvou stoletích hynuly nejlepší síly Ruska.“⁶¹

Z vězení se mu nicméně podařilo roku 1876 utéci s vydatnou a důmyslnou pomocí svých druhů. Téměř dobrodružných knih hodný příběh, jak se uvězněný kníže dokázal pomocí šifrování a spolupráci desítek lidí dostat na svobodu z vězeňské nemocnice, je další sklíčko do celkové mozaiky života tohoto myslitele.

Pod jménem Levašov ujel z domoviny přes Finsko a Švédsko do skotského Edinburgu v domnění, že v zahraničí nepobyde déle než několik málo měsíců, nicméně do carského Ruska se již nikdy nevrátil. Roli v tom sehrál západoevropský anarchismus, v němž se zcela zhlédl, pod jehož vlivem chtěl sloužit dělnickému hnutí a šířit ideje pro základy sociální revoluce. Pod heslem „socialista musí vždy žít svou vlastní prací“ se usídlil na

⁶⁰ Něčajeveci – pojmenování následovníků extrémního fanatika Sergeje Něčajeva, pod jehož vedením byla v roce 1869 spáchána vražda na studentu Ivanovi, který měl v plánu se od krajní skupiny odtrhnout.

⁶¹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 95.

předměstí Edinburgu v drobném pokoji a začal se aktivně poohlížet po možné práci. Nedostávalo se mu však přílišné pravidelnosti v pracovních příležitostech, a tak se přesunul do Londýna, kde i díky přátelství s redaktorem přispíval články o ruské tematice do periodik jako *Times* nebo *Nature*.

Po získání práce ve Švýcarsku se přesunul do La Chaux de Fonds, kde se usídlil a připojil k Jurské federaci Mezinárodního svazu dělnictva v době svazové krize. Obecným cílem členů bylo zrušení soukromého vlastnictví a způsobení převratu v myslích i životech lidí. Ideál, který ze „spánku probudil miliony dělníků celého světa“ byl „Provést revoluci, jež by otevřela člověčenstvu novou éru pokroku založeného na všeobecné solidaritě.“⁶²

Francie roku 1870 prohrála v prusko-francouzské válce a vydala zákony proti Pařížské komuně. Ve sjednoceném Německu vytvořili stranu sociální demokracie, která dostávala stále více hlasů. Dokonce se zdálo, že je na cestě k lidovému socialistickému státu, namísto něj se ale vytvořil státní socialismus tedy ve formě státního kapitalismu. Sociální demokraté chtěli ovlivnit celé dělnické hnutí a podrobit ho kontrole, což přirozeně bylo v opozici k cílům anarchistů.

„Život plný radostné činnosti“ ovládnul Kropotkina ve chvílích práce pro Jurskou federaci, jež byla nejznámější a ústřední částí Internacionály a které začínal pomáhat s agitací. Roku 1877 na kongresu v Belgii bylo prozrazeno jeho pravé jméno a kvůli pohružce vězení se nutně přesunul zpět do Anglie. V té době usilovně studoval Velkou francouzskou revoluci i propukání revolucí obecně, a především prostor pro vytváření socialistických skupin.

V roce 1878 proběhlo v Evropě několik atentátů na představitele států. Zmíňme italského krále Umberta I., německého císaře Viléma I. Pruského, španělského krále Alfonse XII. (poslední dva neúspěšné). V tomtéž roce se uskutečnil také atentát na guvernéra Petrohradu, Fjodora Trepova. Nikdo bohužel nevěřil, že se jedná o náhodu, ale panovalo přesvědčení, že šlo o spiknutí, za nímž stojí právě Jurská federace. V důsledku toho se vlády obořili na Švýcarsko, které schraňovalo účastníky různých (domněle zainteresovaných) kroužků, a to v reakci přistupilo k perzekucím typu zákazu vydávání některých periodik, načež Kropotkin začal od roku 1879 vydávat časopis *La Révolte* s hlavní úlohou přiměti ctít nové reformy.

⁶² KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti, s. 127.

Časopis vydával za pomoci dvou druhů, přičemž jeden pocházel z nejhudší selské rodiny a druhý byl drobným kupcem. Pravděpodobně je spousta věcí naučil sám, oni zase dokázali dělat kritiku textů, aby dosahovaly dostatečné lidovosti. V době, kdy se již nemohl časopis nikde vydávat, sehnali si na dluh vlastní tiskárnu s vírou, že z příspěvků čtenářů se jí podaří splatit. Ačkoliv přispěvatelé mohli darovat pouze drobné kováky a měďáky, jež nosili dělníci, vše se splatilo. Roku 1878 se také oženil se studentkou, která se stala jeho družkou, oporou a podporovatelkou.

Kvůli špatnému zdraví Kropotkinovy ženy se v roce 1880 přestěhovali z Ženevy do Clarensku, kde se setkali s dalšími učenci podobného smýšlení (Recluse, Lefrancis, Nettlau) a redigovali svá díla. Kropotkin píše v pamětech k tomuto období: „(...) ačkoliv jsem mnoho pracoval na zeměpise, mohl jsem vésti anarchistickou propagandu ještě ve větších rozměrech než dříve.“⁶³ Nyní pracoval na základě téměř všech teoretických děl, která později napsal.

Poznamenal si také, že mezitím v Rusku nastala skutečně krutá doba pro mládež, jež skoro nic nespáchala. Spousta mladých lidí se nenechala zastrašit a hlásíce se k socialismu docházela dále do továren a vesnic. Po smrti Alexandra II., jenž pro Rusko vykonal mnoho, přesto skončil rukou revolucionářů, nastoupil na trůn Alexandr III. Ten se chtěl zasadit o likvidaci některých emigrantů, včetně Kropotkina, na kterého měl být nasazen člověk (který s ním shodou okolností chodil do sboru pážat). V roce 1881 jej vypověděli za Švýcarska a vydali rozsudek smrti.

Přestože dokonce znal jména člověka určeného ke svému zabití, nepropadal trdomyslnosti a odmítl se schovávat. Jméno udal do novin, ať je otištěno v případě, kdyby se s ním něco stalo a v Londýně dále se starým přítelem N. V. Čajkovským agitoval mezi dělníky podobně jako v minulosti, přednášel o ruském nihilismu, což sice bylo oblíbené, ale nevyvolávalo to prozatím v Anglie nijak veliké hnutí. Proto se rozhodli se ženou vrátit do Francie.

Jelikož i v Rusku enormně rostl význam tajné policie, hlídali jej špioni na každém kroku. Neustále se okolo nich motaly zvědové. I když byl podněcován k útěku, neb byla velká pravděpodobnost, že ho Francie vydá Rusku, neukryl se. Navzdory všemu si získal takovou oblibu mezi lidmi, že když zemřel jeho švagr, sešli se sedláci na pohřbu v davech, aby jim vyjádřili sympatie proti vládě. Ačkoliv nesl smrt ženina bratra velice těžce, police ho bez milosti zatkla ve stejnou noc, kdy mu zemřel v náručích. Jeho proces sedláci

⁶³ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 158.

stopovali s takovou sounáležitostí a náruživostí, že údajně i z hor sbíhali do měst, aby si koupili časopisy, aby jim neuniklo, co se s Kropotkinem děje.

Vláda chtěla velký proces, ve kterém by mohla demonstrovat svoji moc, a tak byl zosnován tzv. „lyonský proces.“ Kropotkin byl zatčen a odsouzen za naprosté absurdity, jelikož reálný a relevantní důkazní materiál se sehnat nepodařilo. Jeden příklad nesmyslnosti odsouzení za všechny – když psal Kropotkin dlouhý dopis sympatizantovi a obyčejnému ševci, ve kterém jej učil gramatice, přišel soudce s tvrzením, že se nejednalo o pomoc dělníku ke vzdělání, nýbrž psal „za účelem vštípit nenávisť k našim velkým a překrásným zřízením; proto, aby ho lépe napojil jedem anarchismu, za jediným účelem učinit ho strašlivějším nepřítelem společnosti!“ A dodává: „Necht' je proklet den, kdy Kropotkin vstoupil na francouzskou půdu!“⁶⁴ Pravdou sice zůstává, že většina dopisů v sobě skrývala šifry, které se nepodařilo vyšetřujícím rozklíčovat, avšak rozsudku se téměř každý vysmíval. Veřejnost jej napadala a nesouhlasila s ním, dokonce v parlamentu padl návrh na jeho zrušení, až jej po několika naléhání a přímluvu osobností jako byl Viktor Hugo či Herbert Spencer zrušili a konečně jej roku 1886 osvobodili. Všechna zatčení probíhala přes neexistující důkazy za účast v Internacionále, přestože Kropotkin byl jediný odsouzený, který v ní skutečně působil.

Zkušenost s vězeňským systémem na vlastní kůži pomohla Kropotkinovi vystoupit proti žalářnictví obecně. Demoralizující vliv, který bezesporně na odsouzené má, popsal dokonce později teoreticky v jednom ze svých pojednání (*O smyslu odplaty*) věnované skutečnosti, že jsou žaláře semeništem proti sociální činnosti. Zmíněný výkon trestu ve vězení v Clairvaux přineslo ovšem Kropotkinovi také jeden pozitivní fakt, a sice že mohl opět navázat kontakt se svým milovaným bratrem Alexandrem. Do té doby nebylo možné dopisování, protože v Rusku se korespondence s emigrací trestala. Bratr nejčastěji posílal zprávy o svých vědeckých objevech, o životě ve vyhnanství, na který si nikdy nezvykl a o strachu, že to nikdy neskončí. Tento nepřetržitý svíravý pocit, že i po skončení trestu přijde následující trest a sžíravá poroba perzekucí, jež nikdy nedá pocitu svobody, nakonec zapříčinily, že Alexandr Kropotkin ukončil život svou vlastní rukou. Jen velice těžko se vyrovnával nejmladší Kropotkin s devastující skutečností smrti jeho nejbližšího přítele. První rozptýlení mohlo přijít až s narozením dcery, kterou Kropotkin pojmenoval po bratrovi na jeho památku.

⁶⁴ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 180

Po propuštění z vězení se Kropotkin setkával se svými starými druhy (Stepňak, Čajkovskij), jezdil po zemi do různých prostředí a přednášel o vězení a socialismu. Anglická střední třída sympatizovala s revolucí. Založil výhradně anarchistický časopis *Freedom* a konečně začal pracovat na anarchismu vědecky. Postavil se kriticky k rozvoji militarismu, který se prohnal Evropou a vystoupil velmi proti Německu, dokonce prý prohlásil, že být mladší, šel by bránit Paříž.⁶⁵ Na přelomu 19. a 20. století na pozvání odjel přednášet za oceán, v roce 1897 do Kanady a v roce 1901 do USA. *Paměti revolucionářovy* vyšly v roce 1899 a poté vycházely knihy věnující se ruským reáliím. Historicky se také věnoval Velké francouzské revoluci.

V roce 1917 se vrátil do Ruska, kde ho v Petrohradu uvítali jako starého revolucionáře. Zpočátku se zdálo, že se stane pragmatickým podobně jako spousta lidí v porevoluční skutečnosti, ale po prosazení bolševické diktatury se vrací k anarchismu a vnímá silné ohrožení svobody. V roce 1919 se setkal s Leninem a naléhal na bídu lidí, avšak Lenin zarputile hovořil o kontrarevolucionářích, se kterými je třeba krvavě bojovat, dokud úplně nevymizí. Ze setkání nevyplývalo žádné porozumění a ani na dopisy, jež Kropotkin ještě posílal ohledně byrokracie a špatných poměrů na venkově, nikdy nedostaly odezvy.⁶⁶ Velké zamýšlené filosofické dílo věnované etice již bohužel nestihl dopsat a 8. února 1921 umírá, přičemž o pět dní později se jeho pohřeb v Moskvě s návštěvou okolo 100 000 účastníků stal na dlouhou dobu posledním svobodným a veřejným shromážděním tohoto rozsahu. Narodil se jako urozený kníže, zemřel jako přesvědčený anarchokomunista a revolucionář věrný svému cíli a přesvědčený o úspěchu přeměny společnosti.

2.2. Odkaz teoretického díla

Podle našich stanovených cílů víme, z jakých hledisek ke Kropotkinovi chceme přistupovat a kterým způsobem jej zkoumáme. Podívali jsme se již poměrně detailně díky *Pamětem revolucionářovým* na aspekty osobnosti kníže Kropotkina, jaké měl životní pozadí a osudy. Ještě předtím jsme si ukázali, jak vypadala ruská inteligence, jeho současnosti a vyzdvihli podstatu anarchismu, ke kterému se Kropotkin hlásil. Nyní nás

⁶⁵ TOMEK, Václav a Ondřej SLAČÁLEK. *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha: Vyšehrad, 2006. Dějiny idejí. ISBN 80-7021-781-2., s. 220.

⁶⁶ Tamtéž, s. 221-222.

čeká nahlédnutí do teoretického díla, tedy do toho, o čem a jakým způsobem psal a v čem spočívala jeho filosofie anarchie. Nejdříve si ale ukážeme, z jakých pramenů lze Petra Kropotkina nejlépe studovat, kdo jej ovlivnil a s čím polemizoval.

Reflexe, rešerše, rezonance

Než představíme Kropotkina jako teoretika a posléze k analýze vybraných motivů, podíváme se, s jakou sekundární literaturou se můžeme v našem prostředí pohodlně setkat a jak se na Kropotkina jako myslitele dívali někteří vybraní autoři. Klíčové slovo „Kropotkin“ je nezdárka zastoupené ve jmenných rejstřících publikací týkajících se ruských dějin, kultury, filosofie, duchovního myšlení apod. Zmiňován bývá mnohdy drobnou poznámkou, jednou větou či odstavcem, avšak i samostatnou kapitolou čítající několik stran až samostatnou práci. O Kropotkinovi se zmiňuje Nikolaj Losskij ve svých *Dějínách ruské filosofie*, kde jej zařazuje mezi filosofy naturalisty, tedy ty, kteří vysvětlují jevy skrze přírodu, její přirozenost a přírodní vědy. Staví jej vedle ostatních (i náboženských) myslitelů nepřilíš nakloněných evolučnímu přirozenému výběru. Tomáš Garrigue Masaryk se Kropotkinovi věnuje v *Rusku a Evropě* s velkými sympatiemi, což ostatně v textu můžeme explicitně vyčíst: „Kropotkin je člověk velmi sympatický...“ neusuzuje o něm však jako o kvalitním mysliteli, „... ale není silný myslitel.“⁶⁷ Na anarchisty nemá jednotný názor a velice citlivě analyzuje rozdíly mezi anarchismem, socialismem i marxismem, a stejně tak zvláštnosti Kropotkinovy. Samozřejmě vyzdvihuje jeho uznávání morálky. Tomáš Špidlík například v *Ruské ideje* zařadil Kropotkina příhodně do kapitoly o *Společenském rozměru člověka* a ruském smyslu pro společenství. Tomek se Slačálkem pak v monografii věnované přímo anarchismu příznačně nazvané *Anarchismus: svoboda proti moci* poukazují opět na etický a morální důraz v jeho díle. Až konečně slovenský historik Theodor Hudeček v 70. letech vydal (ve slovenštině) brožurovou publikaci věnovanou jeho životu a dílu, kde jako jediný autor tehdejšího Československa na téměř sedmdesáti stranách vytyčuje základní shrnutí jeho osobnosti, činnosti a tvorby.

Setkáváme se s jeho jménem samozřejmě rovněž ve spoustě literatury věnované anarchismu jako hnutí. Kropotkinův život a dílo zpracovávaly již osoby, které se s ním znaly během života jako Kravčinskij, Nettlau, anebo Reclus. V zahraniční literatuře se

⁶⁷ MASARYK, Tomáš Garrigue, POCHMAN, Jan a Vladimír SVATONĚ, ed. *Rusko a Evropa: studie o duchovních prouděch v Rusku*. Rev. vyd. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996. K ruské filozofii dějin a náboženství. ISBN 80-901971-6-7., díl 2., s. 306.

samozeřejmě setkáme s několika ruskými tituly, anglickými, německými i francouzskými. Větší a významnou biografickou studii napsal kanadský autor George Woodcock v roce 1950, ale vycházela poté ještě několikrát v druhé polovině století, pod názvem *The Anarchist Prince: A Biographical Study of Peter Kropotkin*. Z ruskojazyčných publikací jmenujme dvě vyšlé po roce 2000. Knihu od Andreje Dimitrijeviče Suchova *P.A. Kropotkin Kak Filosof* a od Vjačeslava Aleksejeviče Markina *Neizvestnyj Kropotkin*. Nechceme zde ale suplovat knihovní seznam, ačkoliv těch prací není nedožrnné množství, pro naše potřeby stačí uvedený výčet.

Při zadání hesla „Petr Kropotkin“ do vyhledávacího katalogu knihoven se objeví (v závislosti na knihovně – trochu jiné exempláře se nacházejí v centrálním katalogu UK a jiné v katalogu NK) přibližně osmdesát až sto třicet titulů. Zpřesní-li se filtrování na dokumenty v češtině, zúží se výběr na přibližně čtyřicet exemplářů. V online vyhledávání knihovny AV se potom objeví nabídka se sedmnácti knihami i se zastoupením několika světových jazyků (ruština 9, francouzština 2, angličtina 1, dále němčina 4 a čeština 7). Většina Kropotkinovy cizojazyčné práce u nás (myšleno v ČR) se dnes vyskytuje v depozitáři v Lešetících, v němž se nachází fond z bývalého ústavu marxismu-leninismu a bývalé Masarykovy knihovny. Jedná se převážně o velmi stará vydání, která lze datovat do dob Kropotkinovy aktivní teoretické tvorby, tedy od 90. let 19. století. Mezi jazyky, kterými jsou knihy napsány, převládá francouzština, značné zastoupení má němčina, několik spisů v ruštině, jako například sebraná korespondence s bratrem Alexandrem Kropotkinem, a nechybí ani angličtina. Díla vydaná v češtině pak povětšinou spadají do let okolo přelomu 19. a 20. století. Mezi místy vydání najdeme hojně USA, zejména New York. Vydavateli pak často byli Skupina Bevládí či Dělnické listy. V Praze a několika českých městech nehrálo prim žádné konkrétní nakladatelství. Převládají spisy brožurového typu vydávané během Kropotkinovy iniciativní agitátorské činnosti (některé z těchto kratších a úderných spisů lze nalézt v souborném spise vydaném Élisée Reclusem, pod názvem *Buřičovy řeči*). Vedle nich vytvořil autor několik opěrných děl, hlavních pilířů své teorie a filosofie, k jejichž obsahu se brzy dostaneme. Názvy titulů odpovídají ne náhodou burcujícimu účelu a připomínají úderná revoluční hesla, jelikož mnohé statě byly publikovány v časopisech za účelem povzbuzení utlačovaných mas.

Kropotkinův odkaz

Ve výše zmíněné monografii autorů Tomka a Slačálka z roku 2006 věnované anarchismu nese kapitola určená Kropotkinovi název *Buřičova morálka a pospolitost*,

což považuji za velice výmluvné pro naše i obecné stanovisko (viz *Originální rysy ruské filosofie* od Nikolaja Losskijho, ve kterých uvádí, že ruští myslitelé byli obecně proti sociálnímu darwinismu a zčásti u nich vždy převažovaly etické problémy. Zachovávali si jistý primát etiky).⁶⁸ „Buřiče“ prezentují jako autora vědeckých základů anarchismu a jeho nového směru, jež dal inspiraci mnohým dalším a hodnotí jej jako největší postavu evropského anarchismu po pol. 19. století. Všimají si velkého záběru jeho zkoumání v několika rozličných oblastech – ekonomice, etice, dějinách i přírodovědě. Autoři jdou se svým tvrzením dokonce až ke srovnání s marxismem, staví do opozice marxistické studium člověka založené na politické ekonomii s kropotkinovským *biologickým základem lidství*, bytostí a pospolitosti.⁶⁹ Hudeček nadto přidává, že jen stěží můžeme najít výraznější ideový proud 19. století, který by na Kropotkina neměl vliv, ať na něj navazoval či s ním polemizoval, nebo úplně vyvracel. Dále jej označuje za teoretizujícího praktika, přičemž označení filosof se vyhýbá z důvodu těžšího metodologického přístupu. Nerad jeho teorii označuje jako „anarchistickou“, jelikož se obává apriorního odmítnutí a takovéto pojmenování nevnímá dostatečně.⁷⁰ Těžko říct, co by si o tomto soudu pomyslel sám Kropotkin, který se jistě za anarchistu považoval, nicméně pravdou zůstává, že jeho přírodovědecký a etický přístup umožnil jisté zvláštnosti díla, které vedly Hudečka k opatrnosti s pojmem anarchismu, možná také z důvodu občasného spojování anarchistů pouze s decentralizovanými jedinci sklouzávajícími k teroristickým činům.

Pod různými vlivy

Za vlivné osobnosti, ke kterým se ve svých textech Kropotkin sám vyjadřoval a všelijak se vůči nim vymezoval, můžeme pokládat zejména Augusta Comta, Herberta Spencera, Thomase Huxleyho a rozličné socialistické autory. Stavěl se proti německé filosofii, a především proti Hegelovi. Comta chválil za vytvoření pozitivistického přístupu k poznání, že dokázal vyjít z dřívější potřeby (a nutnosti syntetické filosofie zejména Voltairovy, encyklopedistů nebo Saint-Simona) a zařadil biologii a sociologii k pozitivním vědám. Z hlediska etiky a morálky se ale podle Kropotkina vrátil k „omylům“ náboženství, kterými myslí sklouzávání k tvrzením o nadpřirozeném původu

⁶⁸ LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4, s. 635.

⁶⁹ TOMEK, Václav a Ondřej SLAČÁLEK. *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha: Vyšehrad, 2006. Dějiny idejí. ISBN 80-7021-781-2., s. 200.

⁷⁰ HUDEČEK, Theodor. *Peter Kropotkin: život a dielo*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970. Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis., s. 20-21.

mravního citu, což bylo částečně způsobeno dobou, ve které Comte působil, jež ještě neznala největší vědecké objevy přelomu 50. a 60. let 19. století.⁷¹

Filosofii Herberta Spencera věnoval celou esej,⁷² ve které kvitoval vítězství induktivní metody ve vědě a probuzení přírodních věd jako takových, přičemž Spencera uznával jako vědce, jenž se vymanil z „idealistického nadpřirozena“ souhrnem vědění jako hmotné skutečnosti.⁷³ Podle Kropotkina před ním vlastně ještě nikdo nevybudoval agnostickou představu společnosti. Zároveň se mu na Spencerovi zamlouvalo, že byl v podstatě proti soukromému vlastnictví půdy (domníval se, že škodí společnosti, jelikož ji majitel nemusí obdělávat, může bránit ve vytěžení dle potřeb apod), čímž velmi nepřímou přispěl k rozvoji anarchismu. Usuzuje, že Spencer znal socialismus dobře, ale přes určité „měšřáctví“ se nedokázal přenést, a tak přišel se svým přirozeným zákonem v systému „spravedlivých odměn podle zásluh.“⁷⁴ Naopak zklamání přichází se Spencerovým názorem, že existuje určitá hranice, za kterou se nachází cosi, jenž nelze poznat naší inteligencí (tedy ne známo, co může být objeveno za 50 let, ale úplně nepoznatelné). Kropotkin se sám sebe ptá, zda byl natolik namyšleným, že s jistotou věděl o existenci nepoznatelná, nebo jestli opět upadl v „náboženství“.⁷⁵

Thomas Huxley byl pro Kropotkina kolega z pracovního hlediska, psal po něm v rubrice časopisu *The Nineteenth Century* a nemohl ho vzhledem k věhlasu považovat do nevýznamného přírodního vědce, ale na jeho velikém „omylu“ založil část své práce obecně. Vymezení se proti přírodnímu výběru a boje o život je linkou v každém Kropotkinově spisu, nejvíce v těch věnovaných etice, k čemuž se dostaneme dále v textu.

Nevyhnutelně jej ovlivnili socialističtí autoři, kteří stáli vůbec u zrodu hnutí (Godwin, Proudhon, marxisté, Bakunin.). Godwina a Proudhona považoval za své předchůdce, kteří v dobách revolucí (1789, 1848) dokázali vycítit potřeby budoucí anarchistické společnosti. Bakunin na ně navazoval a jak víme, pod jeho vlivem se rozštěpila 1. Internacionála. Kropotkin se poté přidal k federalistickému směru iniciovanému právě Michailem Bakuninem. Marxisty kritizoval obzvláště kvůli přistoupení k dialektické metodě a Marxovu ekonomii hodnotil jako metafyzickou namísto studující reálné fakty hospodářství.⁷⁶ Mimo tyto autory na Kropotkina působili současníci – zejména Élisée

⁷¹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922., s. 32.

⁷² KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Herbert Spencer: jeho filosofie*. Praha: B. Vrbenský, 1923.

⁷³ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Herbert Spencer: jeho filosofie*. Praha: B. Vrbenský, 1923., s. 5.

⁷⁴ Tamtéž, s. 22.

⁷⁵ Tamtéž, s. 17-19.

⁷⁶ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922., s. 34.

Reclus, se kterým spolupracoval a nepojilo je jen dobré přátelství a stejná „filosofie,“ ale také odborná činnost na poli geografie.

Proti Hegelově filosofii státu

Velmi silně se vymezil proti Hegelově filosofii státu, která zde má v malém prostoru své místo, vzhledem k její velikosti a zásadnímu významu německé filosofie na celé další pokolení ruské inteligence. Evoluce (nejen) filosofických systémů se nese v duchu vyrovnávání se s těmi předchozími. A celá anarchistická a marxistická teorie se tak vyrovnávala s Hegelovým dílem, které přineslo mnoho naprosto zásadních myšlenek. Jednou z nich, která je relevantní pro naši práci, je teorie státu.

Hegelovo dílo je pro mnohé velmi enigmatické a příliš velké, v obecnosti je však dílem o spění ke svobodě. Svoboda se u něho projevuje v různých formách. Můžeme ji hledat v dějinných epochách, v konkrétních územních prvcích, ve státech a říších. Vždy je však jistá forma svobody překonána a syntetizuje tak ve svou vyšší formu. Ten, kdo tímto procesem prochází, je duch, tedy vědomí, které samo podléhá vlastní evoluci.⁷⁷ Hegelova vize dějin je silně teleologická, což znamená, že má cíl. Cílem je právě svoboda, jež je manifestována v odhalení tzv. absolutního ducha, tedy stavu, ve kterém proběhne „sebe-uvědomění se světem“, nebo lépe stav jednoty mezi konečností a nekonečností, jinakostí a stejností ducha. To je konec Hegelovy metafyziky.⁷⁸ A my si dovedeme představit, jak příliš abstraktní, pověr plné a zejména nevědecké a neúčinné mohlo Kropotkinovi takovéto smýšlení a zejména vyjadřování připadat. Forma, již je pro Hegela nepřekonatelná, je právě stát. Abychom dospěli k tomu, že nejlepší stavem pro společnost, kde se mohou naplno projevit svobody jednotlivců, je stát, musíme se vydat cestou vývoje od pochopení pojmů jako je abstraktní právo, neprávo, mravnost, rodina, občanská společnost atp. Stát se pak stává skutečností svobody, kde se osobní svobody stávají také svobody obecné.⁷⁹ Jak vidíme, stojí na několika pilířích. Zásadním z nich je rodina, zde koneckonců nabývá svého plného obsahu přísloví, že *rodina je základ státu*, neboť v Hegelově teorii jím je doslova. Rodina je jakousi první institucí, která z individua uzavřeného v osobním mikrosvětě sebe-lásky, utváří individuum pro svět. To znamená, že rodinní příslušníci překonávají rodinu tím, že odchází tzv. *do-světa*, kde se stávají

⁷⁷ JAESCHKE, Walter a Andreas ARNDT. *Německá klasická filosofie*. Přeložil Tereza MATĚJČKOVÁ. Praha: OIKOYMENH, 2016. Dějiny filosofie (OIKOYMENH). ISBN isbn9788072981991., s. 266.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Základy filosofie práva*. 1. Praha: Academia, 1992, ISBN 8020002960., s. 281.

součástí širšího celku.⁸⁰ Rodina je překonána a vzniká tak občanská společnost.⁸¹ I zde narážíme na Kropotkinův nesouhlas, jelikož podle něho první společnosti nebyly rodinami.

Hegel o občanské společnosti hovoří jako o stadiu, jenž stojí mezi rodinou a státem. Toto stadium však vzniká až po vzniku státu, neboť jej potřebuje ke své existenci. V občanské společnosti se již setkáváme s tím, že se naše osobní svobody stávají svobodami obecnými, resp. i pro druhé. To proto, že je jedinec v občanské společnosti vždy účel pro sebe, ostatní jsou pro jedince prostředky pro jeho účel, čímž však profitují i ostatní členové občanské společnosti.⁸² Individua jsou v tomto směru soukromými osobami s nárokem na hromadění majetku a vlastnictví. Nejvyšší formou mravnosti, což je pojem, který plyne celým systémem a procesem, je pak stát.⁸³ Stát je jednoduše realizace obecných zákonů a účelem absolutního rozumu.⁸⁴ Dle Hegela je povinností člověka být občanem státu, neboť to je nejmorálnější způsob života.

Není třeba zde snad ani opět podotýkat, že anarchistické smýšlení se nacházelo zcela v opozici, avšak díky tomuto výkladu a následné kapitole, v níž popíšeme Kropotkinovu teorii, již víme (a vědět budeme), jak ona polemika vypadala.

2.3. Kropotkinův anarchokomunismus

Kropotkinovi je přisuzováno prvenství ve vztahu ke konkrétnímu životu a ukázání anarchistické společnosti ve více oblastech lidského společenství. Za páteřní teoretická díla Kropotkinova lze považovat přibližně pět titulů. *Pole, továrny a dílny*, kde se věnuje možnostem nového uspořádání společnosti, *Pospolitost (vzájemná pomoc)*, kterou dokládá zkoumáním různých společností v různých dobách vzájemnou spolupráci a vyvrací Huxleyho sociální darwinismus, *Moderní věda a anarchie*, v níž pokládá vědecký základ své teorii a staví do kontrastu nevědeckost všech ostatních a *Blahobyť pro všechny* (v ruském originále však *Dobývání chleba*), kde udává základní teze a představy

⁸⁰ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Základy filosofie práva*. 1. Praha: Academia, 1992, ISBN 8020002960., s. 198.

⁸¹ Tamtéž, s. 217.

⁸² Tamtéž, s. 219.

⁸³ Hegel slovo právo, německy *Recht* interpretuje také jako dobro či mravnost, viz <https://www.iep.utm.edu/hegelsoc/#SSH6c.iii>

⁸⁴ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich. *Základy filosofie práva*. 1. Praha: Academia, 1992, ISBN 8020002960., s. 279.

nového uspořádání a konečně *Anarchistická etika*,⁸⁵ fascinující shrnutí společenských vztahů založených na přirozenosti mravnosti.

Mimo uvedené zásadní spisy publikoval přírodovědecká pojednání založená na vlastních objevech, byl také autorem již zmíněného posouzení filosofie Herberta Spencera, tvůrcem kritiky zákonů i autorit, který se snažil sdělovat své myšlenky explicitně mladým lidem, redaktorem několika časopisů, historikem a velmi plodným vydavatelem brožur určených k rukám a očím dělnické třídy. Největšími tématy vždy zůstala lidská společnost, její pospolitost i zřízení a přirozené etické kořeny. Shrňme toto dílo, které se obtížně dostává do rukou, pro dotvoření celého obrazu námi zkoumané osobnosti Petra Alexejeviče Kropotkina.

Promluvy konkrétních Kropotkinových děl

Pospolitost (vzájemná pomoc) je název jedné páteřní studie Petra Kropotkina a zároveň tématem, k němuž se často vrací. V této práci vysvětluje pomocí příkladných studií rozličných vědců svoje závěry pro tvrzení o přirozenosti lidského chování spočívající ve vzájemné pomoci. Uceleně nás seznamuje s jejím vývojem, jaké měla podoby a co znamenala pro různé typy společností. Cílem je také opět důrazný nesouhlas se sociálním darwinismem Thomase Huxleyho a jeho vyvrácení. Zde se staví proti Hobbesovu *homo homini lupus*. Huxleyho přirozený výběr a boj o přežití pokládá vedle mnohem důležitějšího přírodního jevu, a to právě pospolitosti. *Pospolitost je pro něj základem lidské společnosti*. Tu popisuje velice zevrubně nejprve u zvířat, poté u divochů, přes barbary se přesouvá do středověké obce, aby mohl práci zakončit na své současnosti. Kniha je mimochodem prostoupena materiály, ze kterých Kropotkin vycházel, proto je dobrým pramenem pro ty, které by zajímala tato zkoumání minulých století. Nejvíce navazuje na zoologa Kesslera, jenž v roce 1878 přišel se zjištěním o „progresivní evoluci“, kdy pro některé druhy má zákon vzájemné pomoci větší význam než zákon vzájemného boje.⁸⁶ Stejně zvířecí druhy se spolčují za různými účely (lov, ochrana, výchova mláďat) mnohem častěji, než vedou osamocené život. Čím více je u nich vyloučen boj, tím mají větší šanci na přežití a vývoj. První lidské společnosti byli také skupiny a ne rodiny. Etnologové popisují různé kmeny víceméně kladně ve spoustě

⁸⁵ Jedná se o český výbor zahrnující úvahy z mravouky a pojednání *Etické principy anarchismu, Spravedlnost a mravnost, Morální volba L. N. Tolstého, O smyslu odplaty*. Jak víme, souborné dílo o etice Kropotkin připravoval v posledních letech svého života, ale nestihl jej dopsat, a tak některé z těch částí byly vydány až posmrtně. Každopádně tématu etiky se dotýkal celý život ve všech ostatních dílech.

⁸⁶ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922, s. 37.

zjištění – nezabývají se starých a nemocných, starají se více o děti než o sebe, někdy sice pořádají krevní msty a zajatce sní, ale vždy se rozdělí o kořist a bohatství. Mylné by bylo považovat kmenové společnosti za vzor ctností, ovšem stejně tak za vzor divošství, jako tomu dělali např. Huxley a Spencer, kteří ačkoliv nakonec uznali smysl pro pospolitost u některých zvířat, odmítali ji u prvobytných společností. Tato ignorace nebo jen nedostatek vědecké metody, jak se Kropotkin domníval, vedla autory k přeceňování úlohy zákonů. Dlouhá léta byli primitivní lidé považováni za „stádo divokých zvířat, které se bije o samice a potravu, dokud nepřišel dobroděj kdovíodkud a nepřinesl autoritu, která měla vnutit mír.“⁸⁷ Naproti tomu minimálně podle četných zjištění antropologů by „divoch“ asi nechápal, jak může v Evropě žít někdo v nadbytku, zatímco dítě jiného umírá hladu. Narážíme tu na problém neomezeného individualismu, který je protichůdný lidské přirozenosti. Dnešní individualismus je pak natolik silný, že je člověk dokonce stavěn proti celku. I vládci tvořili zákony na zvykových právech, která byla vypracována bezejmenným davem v rámci obrany a pomoci. Rovněž sociální společnosti raně středověkých měst zničila podle Kropotkina královská moc. Nakonec v současnosti nahradily pospolitost stát a autorita

V knize *Pole, továrny a dílny*, která je příspěvkem k národohospodářské otázce, se Kropotkin zaměřil na výhody, jež by plynuly z centralizace průmyslu, sloučení se se zemědělstvím a spojením duševní práce s fyzickou. Přišel s kritikou současného světového trendu, který pouze zotročoval člověka a vedl ho k bídě, hladu a neštěstí, přičemž doufal, že skutečný pokrok musí nastat a stávající tendence je třeba zamést pod koberec jednou pro vždy a utvořit spravedlivou společnost, k čemuž předkládá postup, jak jí dosáhnout. Vychází z kritiky dělby práce Adama Smitha, která lidstvo rozdělila na úroveň „indických kast.“⁸⁸ Proti sobě stojí málo konzumující výrobce a málo vyrábějící konzument. Z člověka se stal pouze otrok u stroje, „kolečko z masa a kostí v nesmírném mechanismu nemajícím potuchy ani o podstatě, ani o účelu rytmických pohybů.“⁸⁹ Doboví národohospodáři si mysleli, že by každá země měla vlastnit svůj výhradní artikl – Rakousko obilí, Anglie bavlnu apod. Takováto monopolizace ale vede pouze ke ziskům a k tomu, že dělník dělá celý život pouze jedno a to samé, což není ani dobré, natož

⁸⁷ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922, s. 39.

⁸⁸ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Pole, továrny a dílny*. Přeložil Vlastimil BOREK. V Praze: Mladé proudy, 1920., s. 5.

⁸⁹ Tamtéž, s. 6.

přirozené. Kropotkin oproti tomu požadoval integraci. Měla by se spojit práce ruční, intelektuální, na polích i jinde, nejlépe v nějakém kraji, kde společnost sama vyrobí a spotřebuje co nejvíce vlastních zemědělských i průmyslových výrobků.

Všiml si tendence v přesouvání průmyslu. Vznikl v Evropě, posléze v Americe a pomalu se přesouval do Asie, kde vystoupily nové konkurenční průmyslové země. „Konečně vynořili se již v Japonsku a již v Číně dva noví tak silní soupeřové, že Evropa i Amerika za půl století bude muset se zcela zřící choutek zaplavovati svým zbožím trhy těchto dvou zemí. Zda podaří se jim pro sebe ubrániti trhy v ostatních částech Asie?“⁹⁰ Zde se projevil velmi prorocky. V Rusku spatřuje zářný příklad přesunu průmyslu na Východ a přeměny zemědělských oblastí v průmyslovější (vše dokládá na číslech). Vlna se začala zpracovávat na ruském území anglickými a dalšími firmami, tudíž Rusko již surovou vlnu nevyváží. Jejich tvůrčí duch a prostředky se dali zužitkovat pro zajištění blahobytu pro celé národy, avšak přinesl jej jen malému počtu jednotlivců. „Kapitál zkrátka nezná vlast.“⁹¹ Přesune se vždy jinam, jako to udělal v Rusku, poté s Indií, kde byl dělník levnější, a nikoho nezajímalo, že to přineslo bídu do původní oblasti výroby. Zásadní myšlenkou celého výrobního procesu je bohužel zisk. Jak je možné, že vznikaly krize, když dělníci vyráběli tolik? Jednoduše nebyl odbyt v jiných zemích, panoval v nich nadbytek, který ovšem zase nejvíce postihoval dělníky. U nich doma rozhodně žádného nadbytku nebylo. A tak logicky vychází s tvrzením, že je pokrok třeba hledat na jiné straně – *vyrábět pro spotřebu vlastní země*.⁹² Místní obyvatelé by odebírali výrobky a byli by zbaveni bídy. Vrátit by se měl stav, kdy bylo obilí pěstováno pro potřebu těch, kteří jej pěstovali.

Kropotkin přišel s celou analýzou tendencí ke slučování lidských činností, dokládá ji na několika konkrétních článcích o maloprůmyslu a zemědělství z různých oblastí. Zřejmě by se zděsil, jak velkou měl pravdu v přesouvání se trhu a jak moc se mýlil, že se podaří zabránit kapitalismu, aby se vyvinul v kapitalismus globální v obrovském měřítku, které nese své neblahé důsledky.

Velký kus práce po sobě Kropotkin zanechal, mnohými je dokonce on považován za hlavního teoretika anarchismu, jelikož byl první, který se za anarchismus otevřeně

⁹⁰ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Pole, továrny a dílny*. Přeložil Vlastimil BOREK. V Praze: Mladé proudy, 1920., s. 15-16.

⁹¹ Tamtéž, s. 34.

⁹² Tamtéž, s. 47.

postavil a zároveň se mu snažil přiřknout vědecké kořeny, respektive vědeckou metodou se k nim dobrat. Stejně tak můžeme říct, že přišel s „filosofií anarchismu,“ jak si předsevzal v předmluvě ke knize *Moderní věda a anarchie*, kde konstatuje, že se „sociální teorie obvykle skládají i z nějakého filosofického systému“⁹³ Velké „probuzení přírodních věd“ v druhé polovině 19. století dospělo i k nutnému vědeckému pojetí anarchie. Lépe řečeno Kropotkin došel k potřebě rozvíjet anarchistické myšlenky a spojit je s pokrokem přírodních věd.

Kořeny anarchie se objevovaly odjakživa ve společenstvích. Odedávna existovaly dvě skupiny – lid, jenž se snažil spolupracovat a mít vlastní zřízení (kmeny, vesnické obce, středověká města) a proti těm stáli rozliční mágové a zařikávači, kteří se mezi sebou rovněž spojovali a předávali si mezi sebou tajemství učení, aby mohli mít vliv na ostatní většinu, aby pro ně pracovala. Proti této hrstce vyvolených „byla anarchie konstruktivní síla lidu, která se měla bránit proti menšině s panovačnými instinkty.“⁹⁴ S tím souvisí Kropotkinův výklad dějin jako kyvadla, které má své výkyvy – nadřazená instituce časem zkostratí, až se proti ní začnou masy bouřit a zničí ji, ale často s tím jde ruku v ruce pouze vytvoření autority nové.⁹⁵ Počátky anarchie sahají podle Kropotkina až do takové minulosti, jako je křesťanské hnutí v Judeji, jež se za císaře Augusta vymezovalo proti římskému zákonu, státu a (ne)mravnosti, to se ovšem přetvořilo v církevní hnutí a stalo se oporou státu a utlačování.

Anarchismus se tedy zrodil „z poučení praktického života“ tj. z lidu a v 18. století si našel i rozumové opory. Přírodní vědy a induktivní metodu. Kropotkin vychází z potřeby i k lidskému společenství přistupovat jako k fyzice, oprostit se od nesrozumitelných metafyzických termínů a nahradit je materialismem. Nutné bylo postavit se za nové vědecké disciplíny biologie, antropologie, psychologie apod. vedle pozitivní Comtovy filosofie. K vybudování anarchistické teorie pomohlo také „dovršení revoluce poznání“ v letech 1856-1862, kdy podle Kropotkinova výčtu došlo k mnohým závažným objevům v lidském poznání. Objevy ve vesmíru, zkoumání hvězd a složení těles (vše se skládá ze složitých molekul), zjištění o buněčných přenosech, fyziologické podklady pro psychologii a mnohé další. Do této epochy spadají také teorie Darwinovy a Huxleyovy.

⁹³ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922., s. 8.

⁹⁴ Tamtéž, s. 10.

⁹⁵ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s. 7.

Z výše zmíněného hlediska moderních věd Kropotkin píše: „Anarchie jest pojetí vesmíru založené na mechanickém výkladu zjevů, který zahrnuje celou přírodu, v to čítaje i život společností.“⁹⁶ „Její metoda je metodou přírodních věd a touto metodou musí být každé její vývody verifikovány. Její snahou jest založit syntetickou filosofii, která by chápala všechna fakta přírody – v to čítaje život lidských společností – aniž by upadla do omylů Spencera a Comta“ (měšťáctví, kapitalismus, nepoznatelnost apod). Příroda nás neučí „rozdrtit každého, kdo je slabší než já,“ jak bylo tvrzeno pod vlivem sociálního darwinismu a ani „kapitalistické vykořisťování“ není nejlepší možná forma organizace, pro Kropotkina to vše byly pouze předpoklady, nikoliv vědecky dokázaná tvrzení.⁹⁷ Proto se stalo nutností se vědecky dobrat k tomu, „které společenské formy nejlépe zaručují největší možné štěstí, (...) jak udělat štěstí úplnější a všeobecnější?“⁹⁸ Zároveň pro co největší možný počet osob. Veškerá činnost anarchisty – umělecká, sociální, vědecká má podporovat vývoj této orientace.

V anarchii již vztahy mezi členy společnosti nebudou nuceny autoritami, ale lidé si je sami zvolí. Člověk nebude ovládat člověka. Každému bude ponechána svoboda jednání. Nebude pod pohrůzkou člověku vnučováno nic, co by si sám nezvolil. Naproti tomu nemá velký strach z tragických protisociálních činů hrstky osob, jelikož k těm by se mohli v opravdu svobodné ve smyslu rovnoprávné společnosti přiklonit pouze chorobní jedinci a jako takoví by se léčili. Podotýká ve své teorii, že se nejedná o utopii, jelikož zkoumané odpovídá vědeckému vyšetřování a „opírá se o studium snah, které se již projevují v evoluci společnosti. Zde vycházíme z utopických snů, abychom vstoupili do oblasti vědy.“⁹⁹ Takže se podrobuje vědě, ačkoliv vychází z lidu.

Upozorňuje na limity socialistických idejí, které vznikly na společném základu, ale stejně jako Internacionála se společně rozešly. Kritizuje představy francouzských a německých komunistů o diktatuře proletariátu, dělnických armádách i ideu výměnného obchodu podle odpracované práce, se kterou přišli kolektivisté. (V eseji *Námezdní soustava* rozvíjí tuto kritiku, jejímž předmětem je opět jen nerovnost způsobená zachováním reprezentativní vlády a námezdních soustav. Jejich představa o platu odpracovaným časem stále tvoří nespravedlivé měření – každá práce je jinak náročná,

⁹⁶ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s. 44.

⁹⁷ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922., s. 47.

⁹⁸ Tamtéž, s. 45.

⁹⁹ Tamtéž, s. 52.

a tak by se tvořily nové monopoly, například se vzděláním, kde by diplom vystupoval jako zvláštní druh kapitálu.)¹⁰⁰

Konstatuje, že socialismus vznikl ze stejné kritiky kapitálu a společnosti zavedené na ukradené práci, ale nevymezil se proti tomu, co tvoří pravou sílu kapitálu – proti státu.¹⁰¹ Socialisté se nakonec shodli na silné hierarchizaci, kterou Kropotkin označuje za jakobínskou. Vymaňoval se ostatním socialistickým tendencím také vědomím, že kromě politické revoluce je potřeba provést revoluci hospodářskou, což mnoho jiných teoretiků zanedbávalo a hospodářskou otázku chtělo řešit až posléze.

Právo a zákony se odvolávají na historický vývoj, ale zároveň v sobě vždy nesou složku donucovacího prostředku a prvek, ze kterého má někdo (menšina) těžit.¹⁰² Zákony jsou pro anarchistu oporou státu a stát je oporou kapitalismu. Byla by velká chyba chápat zavrhování zákona jako zavrhování morálky. Kropotkin touží po spravedlnosti, ale ta není možná bez rovnosti a v zákonech se rovnosti nedostává.

Všechny socialistické proudy se shodly na odstranění práce kapitálem, ale už ne v otázce autorit. Stejně jako slavjanofil Chomjakov nesouhlasil s církevní hierarchií, Kropotkin rovněž přemýšlel nad hierarchií stvořenou zákonem a autoritou, které vymyslely vládci k vlastní ochraně. V duchu socialismu přišel Kropotkin s výrokem, že nejvíce zákonů chrání majetek a vykořisťovatele. Vymezuje se tedy nejen Huxleymu, ale navíc vychází z dobového pojetí historie, kterou nejprve vykládali kronikáři jako dějiny válek a hrůz, během kterých byla třeba autorita, aby lidi zachránila. K tomu se domnívá, že současná historiografie také zkoumá mnohem více porušování a uzavírání míru než mír samotný.

Kropotkin si přál dosáhnout blahobytu pro všechny. Představy, jak toho dosáhnout, shrnul v knize, jež se v originále nazývá „*Dobývání chleba*“. Paradoxní situaci si uvědomoval ve společnosti, jež se označovala za „kulturní“, ale miliony lidí v ní vymíralo ve válkách pro nic za nic a nevítězila ani sociální ani politická pravda, ani spravedlnost a poctivost. „Vítězila silnější pěst, větší pytel peněz, rychlopalnější dělo a puška, lež nad pravdou, bezpráví nad nespravedlností, tma nad vědou a zahálka nad pilností.“¹⁰³ Lidé

¹⁰⁰ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Námezdní soustava*. New York: Volné Listy, 1892., s. 15.

¹⁰¹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922., s. 12.

¹⁰² Tamtéž, s. 93.

¹⁰³ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Blahobyť pro všechny*. Brno: Opletal, 1900., s. 2.

měli veškeré prostředky k samostatnosti – půdu, věděli, jak ji obdělávat, co na ni sít a technický pokrok jim v tom pomáhal. Co bylo potřeba k výrobě – tedy půda, doly, stroje, cesty, potraviny, byty, vychování a věda – to vše se ve společnosti vyvíjelo, ale nakonec se stalo majetkem několika jedinců.¹⁰⁴

Kropotkin vnímal problém v rozdělení civilizace na dva tábory a do té doby pro něj slova svobody a rovnosti byla pokrytectvím. To, co lidé potřebovali, se nedostávalo všem, a tak si stanovil za cíl blahobyt pro všechny a jeho prostředkem mělo být vyvlastnění.¹⁰⁵ Ve chvíli, kdy by každý měl zajištěný chléb, mohlo by se teprve přijít na další lidské potřeby, ve kterých se například projevuje osobní vkus. Kropotkin věděl, že člověk nežije jen díky jídlu, spánku a práci, u toho jeho spokojenost nekončí. Lidé by měli ideálně střídát práci rukou s prací intelektuální a mít kratší pracovní dobu. Pak by zbývalo více volného času a šlo by například vstupovat do rozličných spolků zabývajících se „luxusními“ potřebami, o které by daný člověk jevil zájem. (Kropotkin uvádí příklad, že pokud někdo touží po pianu, mohl by se přidat do spolku, který se věnuje výrobě hudebních nástrojů a po čase si vyrobit piano ve svém volném čase, čímž by se staly luxusní potřeby dostupné pro všechny.)¹⁰⁶ Práce má být pro každého příjemná, nikoliv otrocká, stejná pro muže i ženy. To souvisí i s domácími pracemi, jelikož ženy nemají být uvázány k „domácímu krbu,“ ale být rovnoprávné s muži, tudíž také svobodné. Kropotkin nabízel jako alternativu například komunitní život, kde by se v jedné velké kuchyni vařilo pro větší počet osob a ty by se u toho střídaly. Podobným způsobem by se dalo zefektivnit také zemědělství. Lidé by přirozeně šli k tomu, aby se slučovali, jelikož by pro ně pospolitost a spolupráce byla efektivnější než věčné solitérství.

Kropotkin se ve svých spisech obracel také k mládeži, zejména ze strachu z nepochopení starších lidí. Sděluje jim poselství, které lze shrnout následovně: „Není-li lidská láska nesmyslným slovem, pochopíš socialismus.“¹⁰⁷ Vzpomeňme si na učení Kirejevského o srdci, Chomjakovo o sobornosti, Solovjovovo hledání pravdy a pak tu najednou vyvstává člověk usilující o stejné hodnoty pouze jinými prostředky, když se ptá „je v životě něco krásnějšího, než boj za pravdu, spravedlnost a rovnost uprostřed lidu?“¹⁰⁸

¹⁰⁴ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Blahobyt pro všechny*. Brno: Opletal, 1900., s. 2.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 9.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 45

¹⁰⁷ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Mládeži*. V Chicagu: Budoucnost, 1885., s. 4.

¹⁰⁸ Tamtéž.

Mnohokrát zaznělo, že ústředním tématem Kropotkinovy tvorby zůstává *etika*. Zamýšlené souborné dílo zůstalo bohužel nedokončeno a některé jeho části vyšly až po smrti, avšak i to stačilo ke komplexnosti jeho odkazu. Do časopisu *La Révolte* napsal v roce 1890 *Etické principy anarchismu* a dokázal do nich shrnout na jakých zákonitostech je mravnost člověku vrozená. Etické principy souvisí s pojetím lidského společenství. Kropotkin jako výrazný kritik státu upozorňuje na jeho možné zaměňování právě se společností, která však není dílem člověka, neboť je mnohem starší. V kmenových společnostech se autorita upevňovala, protože si nějaké výhradní učení sdělovala jen hrstka „vyvolených,“ avšak od počátku se vůči nim dříve nebo později děly revolty, o čemž jsme se již zmínili během vysvětlování jeho předpokladů anarchie.

Z hlediska etiky Kropotkin tvrdí, že ve vědomých činech člověk vždy hledá uspokojení svých tužeb, nebo vyhnutí se nepříjemnosti.¹⁰⁹ To je princip egoismu stejný pro všechny živé druhy, od květin až po člověka. Takto se o otázce mravnosti doposud přemýšlelo a dobro nebo zlo skutku se poměřovalo dle toho, vítězí-li duch nad tělem či naopak. Není však potřeba evangelia nebo filosofie, abychom se chovali přirozeně. Postačí si všimnout specifik druhů žijících ve společenství. *Dobré je to, co je pro společenství prospěšné, a zlé je to, co mu škodí.* Pojetí prospěšného a škodlivého se postupem doby a podmínek přirozeně mění.

Velká otázka panovala mezi mysliteli – jestli se vůbec můžeme ze svého egoismu vymanit. Kropotkin čerpá také lehce z Adama Smitha, který původ mravnosti nevidí v žádném vnuknutí, ale ve *vzájemné sympatii*. Máme-li vyvinutou představitost, dokážeme se vcítit do utrpení druhého a projeví se náš mravní cit, ze kterého se po čase vyvine zvyk.¹¹⁰ Nositeli pokroku jsou vlastnosti jako statečnost a osobní iniciativa a jsou silnější právě tam, kde si členové společenství uvědomují závislost na ostatních.

Kropotkin tvrdí, že nebýt těsného spojení mezi individuem a druhem, živočišný svět by se nemohl rozvinout. Vždy platí požadavek: „*Chovej se k jiným tak, jak chceš, aby se za stejných podmínek chovali oni k tobě.*“¹¹¹ To je princip rovnosti a zároveň anarchie, protože až skutečná rovnost je spravedlivá.

¹⁰⁹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-0501., s. 14.

¹¹⁰ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-0501., s. 26.

¹¹¹ Tamtéž, s. 29.

V roce 1888 Kropotkin napsal text k přednášce *Spravedlnost a mravnost*, v níž opět reagoval na Huxleyho přirozené zlo v člověku, zároveň na rozvoj průmyslu i poznání, s nimiž nastávala potřeba přeměny společnosti na spravedlivějších principech. Mravní princip souvisí se společenským zřízením i ekonomickou otázkou. Rodové společnosti měly ve zvyku se dělit o potravu a nabídnout pomoc poutníkovi. Ve státním zřízení si potřebné domů nikdo nebere a jejich rodiny nás za to nestíhají jako vrahy. Huxleyho pojetí dvou světových procesů – kosmického a etického, je nedostatečné.¹¹² Podle Huxleyho si ani zákonodárci nemohli vzít myšlenku z přírody, ve smečkách a původních společnostech neexistoval etický proces, takže přisuzuje etickému pojetí nadpřirozený původ. Darwin naopak tvrdil, že u zvířat žijících ve smečkách se rozvíjí silný společenský instinkt, který je dokonce silnější než pud sebezáchovy. Kropotkin používá instinkt jako něco dědičného – i kuřata narozená v kleci, která nikdy nepoznají rodiče, hned začnou hrabat v zemi. Život ve společnostech tedy vedl každopádně k rozvinutí dědičných návyků mravního charakteru, jinak by nebyl společenský život možný.¹¹³

Mravnost se tak skládá ze tří částí: nejprve z *instinktu pospolitosti*, z něhož se vyvíjely další mravní zvyky, poté z *pojmu spravedlnosti* a z nich vyšlého *mravního citu* (podobného altruismu). Pojem spravedlnost je uznáním rovnocennosti, rovnosti v požadavcích všech členů a díky rozvíjející se etnologii a antropologii víme, že se objevil už u prvobytných společností. Kropotkin tedy předpokládá, že je základem naší přirozenosti z hlediska fyziologie (dvouasymetrie mozku). Rovnoprávnost je tak důsledkem našeho myšlení, díky mozku myslícího v rovnicích.¹¹⁴ Přichází s hypotézou, že etikové nechtějí uznat spravedlnost jako základ mravnosti ze strachu ze zrušení společenských tříd platících už od antiky. Společenské vrstvy doposud žily v různých vztazích, ale pokud se chce lidstvo posunout vpřed, musí vyhlásit spravedlnost a rovnost ve vztahu ke všem, jinak bude mravnost stále jen pokrytectvím. Pro dotvoření celkové morálky vedle pospolitosti a spravedlnosti schází „připravenost na sebeobět“. Člověk může trpět morálně nebo fyzicky, ale nemůže to vyměnit za „hovadskou apatii.“¹¹⁵ Zakončeme Kropotkinovu teorii mravního citu všeříkajícím a výstižným úryvkem:

„Člověk, který je vychován v tom, aby sebe sama ztotožňoval se svým okolím, v sobě cítí sílu srdce, rozumu a vůle a svobodně je odevzdává na pomoc jiným a neočekává za to žádnou

¹¹² KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s. 54.

¹¹³ Tamtéž, s. 60.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 64.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 68.

odměnu ani v tomto, ani v domnělém jiném životě. Především je schopen rozumět citům jiných lidí, protože je sám prožívá. A to už je dostačující. Dělí se s ostatními o jejich radosti i hoře. Pomáhá jim přežít těžká údobí jejich života. Je si vědom své síly a svou schopnost milovat jiné v nejvyšší míře rozšiřuje, ostatní inspiruje, naplňuje je vírou v lepší budoucnost a povolává je k práci pro budoucnost. Ať už se děje cokoliv, nevidí v tom utrpení, ale realizaci svých snah svého života, jeho plnost, kterou nechce změnit na ubohé přežívání, typické pro slabochy...“¹¹⁶

¹¹⁶ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s. 69.

3. Obdoba křesťanských motivů

Nyní se pojdme konečně podívat na motivy z díla a myšlení Petra Kropotkina, jež ho spojují s křesťanskými tématy. V některých případech se silně vymezuje náboženskému pohledu, jinde zase polemizuje a vede dialog, aby nakonec v jistých aspektech souhlasil. Jde nám o to ukázat, co jsme si předsevzali, a sice že jistá religióznost se nevyhnula ani Kropotkinovi. Tento fakt je zapříčiněn několika důvody, jmenujme dva. Za prvé již tím, čemu jsme se věnovali výše (pro připomenutí se jedná o fakt, že ruská inteligence 19. století stále s něčím bojovala). Byly to boje vnitřní i vnější a velice často stála témata spojená s náboženstvím někde okolo, pokud se to netýkalo přímo jich. Víme, že nihilismus za sebou sice táhl jisté bezvěrectví, avšak jsme si řekli, že víra v Boha byla vystřídána vírou v lid a v našem případě také vírou ve spravedlivou společnost. Víme také, že se mládež podporovaná inteligencí vydávala mezi svůj poněkud idealizovaný lid (chožděnije v narod) a co jiné to připomíná, než šíření poselství a jistou misijní činnost? Můžeme zde použít jeden citát Florovského: „Náboženská negace nepředstavuje lhůstevnost (...) ať už byla tehdejší zbožnost, jakkoliv vzdálená skutečnému evangeliu, upřímnost citů a skutečná náboženská potřeba jsou mimo veškerou pochybnost.“¹¹⁷

Za druhé, Petr Kropotkin má mnoho přídomek, o kterých jsme psali, ale není to jen onen přírodovědec či teoretik anarchokomunismu, je to především silný etik, který *věří* v přeměnu společnosti do fáze, kdy bude co nejvíce šťasten co největší počet osob. Z našeho pohledu se jedná o velice silnou víru, ačkoliv v revoluci. Také víme, že ač revoluci říkal ano, válkám a militarismu jasné ne. Co jiného jsou silný důraz na etiku, na mravní cit v člověku, lásku k bližnímu nebo na pospolitost, než pojítka mezi tématy Kropotkina a tématy křesťanství? Podíváme se na některé silné pojmy, jež dokládají naše slova, na následujících stránkách.

Zde bych ještě ráda upozornila, že se nepokoušíme vkládat Kropotkinovi do úst žádnou přímou zbožnost, jelikož k Církvi jako takové zaujímal pouze negativní postoj a jako kritik metafyziky a „jiných pověr,“ zajisté nepěstoval ani zbožnost osobní v, řekněme, běžném slova smyslu, tedy vyznávání *creda* ani návštěvy svatostánků u něho určitě čekat nemůžeme. Jak jsme se ale snažili naznačit v předchozím textu, tedy kromě

¹¹⁷ FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s. 368.

stejných velkých motivů a témat, lze vysledovat i v ruském anarchismu náboženství podobné paralely, vzpomeňme na slova Berd'ajeva, jež o anarchismu tvrdí, že je jedním z pólů duchovní struktury ruského národa.¹¹⁸ Zajímavé je, že ačkoliv k některým pojmům Kropotkin zaujímá naprosto opačné stanovisko, stále hovoří stejnou rétorikou. Vymaňuje se Bohu a zákonu, avšak si ponechává jejich slovník. Víme už, že se jednalo o jistá specifika doby.

Vycházet budeme z celé Kropotkinovy tvorby a poté zejména z *Biblického slovníku* Adolfa Novotného, z pravoslavného kněze Georgije Florovského a teologa Vladimira Losského. Dále nahlédneme do Špidlíkovy publikace *Duše Evropy*, v níž posbíral některé myšlenky ruských autorů, uměleckých i náboženských, a vydal tak krátké aforismy související právě s křesťanskými motivy. Vybrali jsme některé z nich, protože výborně poslouží našemu účelu a doplnili je dalšími vhodnými a velkými pojmy. Jsou jimi askeze, hřích, vůle, utrpení a soužení, jednota a rovnost, odpovědnost za svět, spravedlnost, milosrdenství, duch, láska, srdce a člověk.

Hřích, askeze, vůle

Hřích je podle biblického slovníku jedním z nejdůležitějších biblických pojmů, přičemž se „jeho obsah prohluboval podle toho, jak rostlo povědomí svrchovanosti, svatosti a lásky Boží a závaznosti smlouvy s Bohem. Vždycky však byl hřích výrazem neposlušnosti vůči Bohu, a tudíž něčím nenormálním, urážkou a porušením Boží normy.“¹¹⁹ Terminologicky se jedná o sejít z pravé cesty určené zákonem nebo Bohem. V tomto místě přesně narážíme na Kropotkinovu kritiku, jelikož sejít z cesty se dá podle něho především vůči druhému člověku. Dále se ve slovníku píše: „Hřích je krátce nedostatek bázně před Bohem, lásky k Bohu a zapomenutí na Boha.“¹²⁰ Opět jsme u Kropotkina, který naopak upřednostňuje život bez bázně. Za hříchem tedy stojí porušování smlouvy. Podle biblického slovníku lpí lidská pospolitost na určitých Božích zákonech. Pokud někdo poruší smlouvu bratrskou, manželskou, s dělníky, příbuzenskou a jakoukoliv jinou, je hříšníkem a nejedná nespravedlivě vůči Božímu lidu.¹²¹ Zde Kropotkin souhlasí, akorát by řekl spíše obecně vůči lidu a smlouvu nahrazuje lidskou přirozeností. „Hřích totiž narušuje pospolitost a hřích jednoho je hříchem všech.“ Dále se

¹¹⁸ BERD'AJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu*. Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9., s. 72.

¹¹⁹ NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 223.

¹²⁰ Tamtéž, s. 224.

¹²¹ Tamtéž, s. 225.

u tohoto hesla dočteme, že jedinou cestou z hříchu je Kristus, neboť je přemožitel hříchu.¹²² Špidlík inspirován filosofem J. N. Trubeckým píše: „Hřích totiž vzniká sobeckým postojem proti lásce k bližnímu. Důstojnost člověka je v tom, že je osobností, a ta vzniká mj. vztahem k ostatním lidem. Přerušením těchto vztahů osobnost upadá“¹²³ Kropotkin stejně tak spoléhá na lidskou vzájemnost a dobré vztahy ke svým „bližním“.

Vycházíme z pojetí hříchu jako určitého sejití z cesty. V tom se opět hodí slova N. Berďajeva, který přirovnává ruské revolucionáře k asketům minulosti, ti sice bojovali s hříchem vlastním, ale revolucionáři viděli potřebu v boji s hříchem sociálním.¹²⁴ Našli se zřejmě i osobnosti, které dokázaly rozjímat nad hříchy vlastními i sociálními, známe je zejména z literatury (Tolstoj, Dostojevskij, Solovjov). Stává se u nich, že sociální téma je pro ně taktéž tématem náboženství.¹²⁵

Askeze je podle Williama E. Padena jeden ze základních aspektů religiozity a vychází ze „záměrného zřeknutí se sebeuspokojování.“¹²⁶ Jako taková sahá svými kořeny k mnišské tradici a jejím cílem většinou bylo umenšováním tělesna posilovat duchovno. Často se tím jistým způsobem bojuje proti nějaké formě zla, v čemž spočívá i jeho optimismus, jelikož lze zlo díky askezi překonat¹²⁷ a my vycházíme z předpokladu, že byl rovněž příznačný pro ruskou inteligenci. Avšak i napůl šílený Sergej Nečajev po revolucionářích nevyžadoval v *Katechismu revolucionáře*, aby se vzdali celého svého dosavadního života a z důvodů „vyšších“ se stali asketickými.

Vůli vykládáme spolu s A. Novotným jako přání, libost, zalíbení, požadavek – dobrovolně je z dobré vůle. Míti dobrou vůli je býti vesel, ochotný, vyrovnati se s někým. V biblickém slovníku se dočteme: „Smyslem křesťanského života je plnit vůli Boží.“ Také že „bud' vůle tvá“, není jenom prosba za poslušnost a sílu k utrpení, ale schopnost znát Boží vůli a držet se jí s radostnou poslušností. Lidé dobré vůle mají následovat Boží

¹²² NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 227.

¹²³ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Duše Ruska s Tomášem Špidlíkem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. Autor - téma. ISBN 80-7192-518-7., s. 46.

¹²⁴ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Duše Ruska*. Přeložil Ivo POSPÍŠIL. Brno: Petrov, 1992. ISBN 80-85247-39-9., s. 122.

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ PADEN, William E. *Bádání o posvátnu: náboženství ve spektru interpretací*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. Religionistika. ISBN 80-210-2977-3., s. 137.

¹²⁷ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Ruská idea: jiný pohled na člověka*. Velehrad: (Refugium Velehrad-Roma), 1996. Studium (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 80-86045-02-1., s. 248.

radu.¹²⁸ Kropotkin vůli také nevynechává, ale mnohem více zdůrazňuje vůli v pospolitost, a především k schopnosti sebeobětování se pro vůli neboli požadavek, celého společenství. Je zajímavé, že z náboženského hlediska je vlastní vůle často vnímaná jako něco nežádoucího, jelikož na prvním místě se nachází vůle Boží, ale také z hlediska Kropotkinova není vlastní vůle nadřazená vůli kolektivu. Zároveň zde ale máme požadavek z obou stran, aby se náboženská vlastní vůle ztotožnila s vůlí Boží, stejně tak aby vůle jednotlivce ze své vlastní podstaty usilovala o splnění vůle kolektivní.

Utrpení, rovnost, spravedlnost

Utrpení je to, čím trpěl Kristus a čím prochází ti, kteří v něj věří, pro své spojení s ním. Z biblického hlediska podílet se na Kristově utrpení nese jistou nadějí lidem, že se budou podílet i na jeho slávě.¹²⁹ Jinými slovy *Soužení* se může týkat i spravedlivých, bývá vnitřní i vnější. Věřící přijímání soužení jako něco, co přichází z ruky Boží. Může však být spojené s pozemskými záležitostmi jako s uvězněním, chudobou, urážkami, nemocí a zároveň zdroj pokušení, i osvědčením víry, navíc souvisí s účastí na Kristově utrpení.¹³⁰ Ve Špidlíkově shrnutí *Duše Ruska* narážíme na utrpení propojené se svědomím lidí, které se rodí právě v utrpení.¹³¹ Je již jasné, že princip anarchismu Petra Kropotkina jde silně proti utrpení. Silně se jej dotýká soužení v bídě zejména „dolních“ a dělnických mas. Nedokáže si ani představit, jak člověk, který nepoznal nikdy nic jiného než nouzi a nerovnost i na těch nejvíce elementárních úrovních života, má v sobě nalézt ještě další prostor na spoluúčast na Kristově utrpení, neshledává v tom žádnou vznešenost. Zároveň se ani nedomnívá, že by mělo svědomí vyrůstat na utrpení. Svědomí u Kropotkina vyrůstá spíše na naší vnější podobnosti, ze které plyne představivost, díky níž si vybavíme, jak bychom chtěli, aby v daných situacích bylo zacházeno s námi.

Jednostejný je pojem, který se v biblickém slovníku nejvíce blíží rovnosti, má znamenat předobraz rovnosti v království Božím, kterou by měla vyvolávat milost Boží bez ohledu na rozdíly mezi lidmi nebo jejich zásluhy. V tomto hesle se nese pozoruhodné

¹²⁸ NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 1229.

¹²⁹ NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 1159.

¹³⁰ Tamtéž, s. 945.

¹³¹ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Duše Ruska s Tomášem Špidlíkem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. Autor - téma. ISBN 80-7192-518-7., s. 56.

naléhání na křesťany, aby láskou vyrovnávali rozdílnosti. Navíc život by v základních věcech měl být přirozený a jednostejný dokonce i s během života zvířat!¹³²

Rovnost – dočkáme se klasického biblického vymezení:

„Biblická rovnost lidí spočívá v tom, že všichni byli stvořeni k obrazu Božímu, ač jsou jen prach a v prach se obrátí. Všichni lidé jsou tělo, takže tělo může znamenat člověka všeobecně, člověk je duše živá a může být nositelem Ducha. Ale všichni lidé jsou hříšníci a jejich hřích má své sídlo v srdci. Bůh ovšem chce, aby všichni byli spaseni, a proto zjevil všem lidem svou milost v JK. Nakonec se všichni musí ukázat před soudnou stolicí Kristovou. V tom všem jsou si všichni lidé rovni.“¹³³

Naopak nerovnost, tj. nestejnost, začíná ve svrchovanosti tvůrčí vůle Boží, která každému člověku vykázala určité místo a určitý úkol. Podle bible právě toto různé určení umožňuje lidskou pospolitost, v níž jeden druhého potřebuje, jeden od druhého přijímá a jeden druhému dává. Jen rozmanitostí je umožněna jednota společnosti, jež je v bibli přirovnávána k tělu s různými údy. Jde nikoliv o hromadu atomů, nýbrž o rozčleněný organismus. Určitý druh nerovnosti může být také způsoben různým poměrem lidí k Bohu.¹³⁴ Zde poněkud vyvstává otázka, zda se nerovnost neschovává za rozmanitost. Novozákonní pojetí pak souvisí s rovností v obdarování Duchem svatým.

Biblický slovník dále počítá s pojmem *jednota*, která se týká víceméně jednoty tří osob, Trojice. Ty jsou plně svobodny, přitom naprosto jednotné, jelikož mezi nimi panují dokonalé vztahy.¹³⁵ Zřejmě by se dalo vyvodit, že velice podobně si Kropotkin představoval ideální společnost lidí, kde by fungovaly dokonalé vztahy a všichni by si byli rovni ve svobodě, čímž by se sjednocovali.

V závěsu za rovností jde také jistá *odpovědnost za svět*, ve kterém jsou všichni odpovědní za všechny, což vyvolává požadavek se ke všem chovat stejně nezávisle na národnosti, postavení apod.¹³⁶ To nás vrací opět k faktu, že na světě není každý sám za sebe a už vůbec není „člověk člověku vlkem“. Vladimír Losskij se k odpovědnosti za svět také vyjadřuje. Spatřuje ji v tom, že jde svět za člověkem, protože je jeho přirozeností.¹³⁷

¹³² NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 280.

¹³³ Tamtéž, s. 797.

¹³⁴ Tamtéž.

¹³⁵ Tamtéž, s. 280.

¹³⁶ ŠPIDLÍK, Tomáš. *Duše Ruska s Tomášem Špidlíkem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. Autor - téma. ISBN 80-7192-518-7., s. 62.

¹³⁷ LOSSKIJ, Vladimír Nikolajevič. *Dogmatická teologie: [Skripta] pro Pravoslavnou bohosloveckou fak. v Prešově*. Překlad Pavel Aleš. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1986., s. 51.

V tomto ohledu by souhlasil i Kropotkin, svět zajisté vnímal jako přirozený pro člověka a odpovědnost požadoval za svět a jeho obyvatele.

Spravedlnost jako něco rovného, přímého a odpovídajícího normě ve shodě s právem a pravdou, tedy něco, co má být, se v biblickém pojetí poněkud vymyká spravedlnosti námi studované. Zde pohází od Boha jako největšího soudce a počítá se jeho zástupci, tj. soudci na zemi, kteří musí být spravedlivý stejně jako on. Spravedlnosti by mělo být blízké milosrdenství a slitování. „Má-li na světě nastoupit spravedlnost, musí Bůh pomoci těm, kteří úpějí pod nespravedlností.“¹³⁸ Spravedlnost Boží je přímo pomoc, vysvobození a spása. Bůh s její pomocí má vytrhovat nuzné z bídy, vyslyšet modlitby, vyvádět z úzkosti, rozdělovat štědře, dávat chudým, plnit sliby, které dal uzavřením smlouvy. Spravedlivý člověk pak žije v poslušnosti Boží.¹³⁹ Snad nikde jinde nemůžeme narazit na tolik odlišné pojetí spravedlnosti. Zdá se, že tato slovníková definice shrnuje podstatu, proti které Kropotkin staví svoji spravedlnost založenou na diametrálně odlišných principech – zejména na lidech, smyslu pro pospolitost a jejich mravním citu. To vše založené na zvyku, který jsme si převzali od prvobytných společností, jelikož nám byl přirozeným (srov. kapitola *Kropotkinův anarchokomunismus*).

Milosrdenství, duch, láska a člověk

Lidskost je jedním ze zásadních pojmů pro Kropotkina, kdežto pro biblický výklad existuje *lidský* pouze jako kontrast k božskému, jenž symbolizuje jakousi nedokonalost ve stvoření.¹⁴⁰ Skrze člověka se ale vracíme k pojmům, jako jsou *milost* a *milosrdenství*. Pomineme, že se jedná o vlastnost Boha i o volbu Ježíše Krista, který si milosrdenství vybírá jako svou cestu. Milost jako láska a laskavost i k člověku v jiném stavu vede k milosrdenství, které znamená i podle biblického slovníku pospolitost, závaznost, solidaritu, které čekáme tam, kde dvě strany uzavřely smlouvu. Jedná se o slitování nad všemi, i těmi mimo smlouvu.¹⁴¹ Opět narážíme na smlouvu jako něco zákonného a my víme, že zákony v nám známé podobě chtěl Kropotkin zrušit a s nimi i ony „strany“ a „stavy“. Máme mezi sebou dodržovat milost, ale absolutní a plynoucí z nás samých a ze závazků lidskosti, bytostí, které se nám podobají, a ne kvůli smlouvám a zákonům.

¹³⁸ NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., 955.

¹³⁹ Tamtéž.

¹⁴⁰ NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992., s. 380.

¹⁴¹ Tamtéž., s. 425.

Povaha práce, biblických pojmů, Kropotkinova anarchismu a teoretiků ruského myšlení nám dovolují věnovat prostor jednomu společnému motivu, kterým je *duch*. Nikoliv pouze ve smyslu dechu a odlišení živé bytosti od mrtvé ani Duch, který dává různé síly a působí zle či špatně, a nejen Duch svatý, ale také duch jako jistý princip. Bible v Duchu svatém spatřuje onu rovnost, jelikož je společný všem, všichni jsou si v něm rovni, načež navazuje i Špidlík, který tento fakt rozšiřuje až do sociálního rozměru.¹⁴² Tato rovnost se ale zdá nedostatečnou, jelikož Kropotkin zdůrazňuje pozemský život, který má být také naplněn. Ne každý člověk může být mučedníkem nebo asketou. Jsme-li u ducha, hodí se zmínit, že Kropotkin je také autorem pamfletu s názvem *Revoluční duch*, který je věnovaný době revoluce jako sociální nutnosti. V textu naráží také na *ducha obětavosti* jako hybnou sílu, kterou člověk má jít ostatním příkladem k vybudování *ducha lidu*.¹⁴³ Vnímá ducha tedy jako jistý princip, ale možná i jako nějakou hybnou sílu, což by ale znamenalo, že opět podlehl té terminologii, které se snažil vymaňovat.

Pozastavme se ještě u Berd'ajeva, který vytvořil zajímavou koncepci, která by mohla být částečným průsečíkem právě mezi Kropotkinovým a biblickým pojetím, a sice že člověk žije ve dvou říších zároveň – v říši Ducha a v říši Císaře (srov. s *Říše ducha a říše císaře*). Lze sice předpokládat, že by se samotnému Kropotkinovi tato teze nelíbila, navíc zavání dualismem, ale z našeho pohledu přináší skvělé vyústění. V knize jde především o důležité rozdělení, že se člověk s Bohem nesetkává v bytí, o kterém myslí v pojmech, ale v duchu, ve své duchovní zkušenosti. Je tak určován vztahem k přírodě, společnosti, ale také k Bohu.¹⁴⁴ Kropotkin často hovoří o sociálních cílech s duchovním nábojem a někdy i o stejných cílech, které mají duchovní cesty, avšak se z principu anarchismu zbavuje veškeré autority, tudíž i té Boží, kterou nahrazuje přirozeným zákonem. V tom přizvukuje Bakuninovi, jenž nechápal, jak by mohla být pravdivá pravda náboženská, když se nachází tak daleko od skutečného života.¹⁴⁵ Anarchisté došli k závěru, že nemůže být pravým učením, které není úzce spojeno s konkrétním životem. A to činí Petr Kropotkin, jak jsme si již ukázali, propojuje anarchismus s konkrétním lidským životem.

¹⁴² ŠPIDLÍK, Tomáš. *Spiritualita křesťanského Východu: systematická příručka*. Vyd. 1. (v nakl. Refugium). Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2002. ISBN 80-86045-84-6., s. 161.

¹⁴³ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Revoluční duch*. New York: Skupina Bezládí, 1894.

¹⁴⁴ BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Říše ducha a říše císařova*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2005. ISBN 80-86818-16-0., s. 24-40.

¹⁴⁵ BAKUNIN, Michail Aleksandrovič. *Bůh a stát: Knutogermánská říše a sociální revoluce II*. Přeložil Čestmír PELIKÁN. Praha: Herrmann, 2014. ISBN 978-80-87054-39-0., s. 32.

S Duchem svatým se velmi úzce pojí *srdce*, jako jeho přirozené sídlo, které je taktéž sídlem *lásky*. Srdce vyzařuje plnost života, obsahuje city, často však v opozici vůči rozumu. Gerogij Florovskij v knize *Cesty ruské teologie* dává srdci veliký prostor zejména na počátku 19. století, v alexandrovském období, které označuje přímo za *probuzení srdce*, ačkoliv zároveň vidí tuto dobu plnou snů a preludů pramenících právě z nezodpovědnosti srdce, které se tehdy ještě nesloučilo s rozumem.¹⁴⁶ To je velice častý protiklad jakoby srdce a rozum stále musely být v opozici a reprezentovat odlišné vidění. Zdá se nám, že Kropotkin se snažil rozumově obhajovat i vnímání srdce. Nebo možná naopak? Věděl, čeho chce dosáhnout, jelikož to tak jednoduše cítil, ale skutečně vše postavil na čistém vědeckém rozumu?

Lásky se Kropotkin nezříká, naopak ji propaguje i z ní všechny pramenící výhody a sebeoběti, avšak varuje před její majetnickou povahou, protože ani ze vzájemných vztahů si nelze tvořit osobní vlastnictví, chceme-li si býti skutečně rovni.

Hovoříme o veličinách lidem vlastních, a tak se podívejme ještě na pojem *člověk*. Stvořený svět se uskutečňuje skrze člověka. V Písmu stvořen jako Boží obraz, což je vnímáno jako jeho přirozenost. Kropotkin také velmi často hovoří o lidské přirozenosti, jenom v ní spatřuje trochu jiné základy. Pro něho je přirozený smysl pro pospolitost, jak víme, ale také dobrota a láska k druhému člověku (chceme-li ke svému bližnímu), jinak by nic z jeho představ nebylo možné. U něho se musí vylučovat tyto dvě přirozenosti, ale my k tomu můžeme dodat, že nikoliv nutně. Kropotkin toužil jít pouze cestou přírodních věd, což je trochu poplatné době ovlivněné pozitivismem a jeho vzděláním. U Kropotkina chybí duchovní složka člověka úplně všude. Ze strachu z pověry a autority zapomněl, že nežijeme jenom v přírodě a společnosti, ale také potřebujeme mít jakýsi střed, smysl apod. Tím nemůže být pouze práce pro společenství a dostatek volného času. Koneckonců ani křesťanství není pouze víra v Boha, ale také v člověka, kterého není nutné snižovat. Vladimír Losskij v *Dogmatické teologii* o člověku hovoří jako o osobní bytosti. V tom spočívá lidská svoboda a zodpovědnost, které umožňuje láska. „Svoboda je pečeť naší participace na Božství, svoboda je nejdokonalejší výtvar Boha, je vrcholné Stvořitelovo dílo.“¹⁴⁷

¹⁴⁶ FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie*. Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4., s. 175.

¹⁴⁷ LOSSKIJ, Vladimír Nikolajevič. *Dogmatická teologie: [Skripta] pro Pravoslavnou bohosloveckou fak. v Prešově*. Překlad Pavel Aleš. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1986., s. 50.

4. Optikou současnosti

Charakter diplomové práce nám umožňuje i krátké zamyšlení nad přesahy do dnešních dnů a možné aktuální vyznívání. S odstupem času se dá na Kropotkina nahlížet různou optikou. Část jeho představ ze současného pohledu vyznívá neuvěřitelně, ale jejich rozměr a poselství si zachovává hodnotu. Jelikož nebyl Kropotkin individualista, ale ústřední pojem pro něj bylo společenství, nezmizí jistá aktuálnost, dokud nezmizí sociální otázky.

O smyslu odplaty

V tomto místě se chci ještě pozastavit nad jeho pojednáním o smyslu věznicství, které vnímám jako nejvíce poplatné. Vězeňský systém nijak efektivně nefunguje, dokonce se v České republice nachází velmi málo věznic, kde by byly v současnosti dodrženy kapacity.¹⁴⁸

Petr Kropotkin sám zažil vězení, ale asi se dá jen těžko srovnat s dnešním odpykáváním trestu. Už tenkrát je však nazval „vysoké školy zločinnosti“.¹⁴⁹ Nenapravovali, ale kazili. Opět se vrací k tématu svobodné práce, která má zušlechťovat, zbavovat deprese, oproti tomu práce otrocké se vykonávají s odporem a ve strachu z trestu, silně připomínají vězeňskou otročinu. Vězňům jsou znemožňovány základní city (například styk s rodinou) a to je vede k otupělosti, kvůli které člověk nemůže cvičit ani svou vůli a odolávat tak různým nástrahám. Jejich život začíná být naprogramovaný bez možnosti se rozhodovat. Stává se pro ně nemožné se nakonec zařadit do života, když je nápravné zařízení založeno na systematickém potlačování vůle a na ponížení. Má-li se vězeň stát právoplatným členem společnosti, není asi nejlepší cestou zbavovat jich práva na to být člověkem. Čím víc jsou trestáni hrubou silou, tím více se toto právo popírá a rostoucí hněv proti společnosti, která se k němu chová jako nepřítel, zapříčiní, že se do vězení opět vrátí a společnost začne nenávidět. Za neposlušnost uvrhují trestance na samoty, které podle Kropotkina jen podporují zvrácenou představivost a vedou k většímu oslabení.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Generální ředitelství vězeňské služby ČR. Statistiky. [2019-06-18] <https://www.vscr.cz/informacni-servis/statistiky/tydenni-statisticke-hlaseni/tydenni-statisticke-hlaseni-pro-rok-2019/>

¹⁴⁹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., .s. 92.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 105.

Možný prostředek, jak zmenšit množství mladých recidivistů je v odstranění příčin, jako jsou společenské a ekonomické podmínky, z kterých „zločinci“ pochází. Ve věznicích se nic takového neděje, pouze mění lidi na „experty na protisociální činnost“.¹⁵¹

Otázka zůstává, zda jsou věznice potřeba. Kropotkin si na ni odpovídá zcela záporně. Člověk je produkt podmínek, ve kterých vyrostl.¹⁵² Kropotkin rozděluje tři typy důvodů zločinnosti – sociální, antropologické a kosmické. K těm posledním řadí přírodní jevy jako teplotu, úrodu apod. Vyšší teplota nebo neúroda mají vliv na náladu jedince a roste s nimi zločinnost, jelikož mají lidé tendenci řešit spory násilím. Antropologické příčiny souvisí s dědičností a stavbou těla, což sice nelze generalizovat, ale souvisí to s vadami organismu a nemocí – takovýto lidé by měli být léčeni, a ne zavírání do vězení, kde se jejich stavy ještě prohloubí. Sociální příčiny pochopitelně pramení ze sociální nerovnosti a zde se opět navracíme částečně k celému Kropotkinovu dílu. Věří, že pokud by všichni pracovali pro stejný prospěch všech a zároveň by každý mohl uplatňovat svůj vkus a požadavky, delikty z těchto důvodů by téměř úplně vymizely. V tomto bodě se s Kropotkinem ztotožňujeme i my. Odstraněním sociálních a ekonomických příčin zločinnosti by zajisté klesla mnohonásobně více než v soukolí neefektivního vězeňského systému, jehož účelem je trestat, nikoliv napravovat lidskou bytost, přičemž se na její lidskost během onoho neefektivního procesu úplně zapomíná. Není poté s podivem, že naše věznice jsou přeplněné. Zásadní přetvoření celého tohoto aparátu spatřuji za velice potřebné a užitečné, jelikož jak již bylo jednou řečeno, člověk je produktem podmínek, v nichž žije a uzmutí svobody k žádné nápravě nevede.

Proroctví a aktuálnost

Kropotkinovy předpoklady se často ukázaly téměř prorocké, když hodnotil postupování trhu směrem na východ i jih nebo když kritizoval monopolizaci. Zřejmě by se zděsil, jak velkou měl pravdu v načrtnutém vývoji a jak moc se mýlil, když doufal, že s ním učiní přítrž revoluce a následné nové nastavení společnosti. Asi si dokázal představit, kam až by se ubírala civilizace, pokud by se nepodařilo zastavit rozpínavou podobu kapitalismu zotročujícího člověka. Revoluce se nezdařila, protože neproběhla na anarchistických principech. Několik násilných činů jednotlivců hlásících se k anarchismu

¹⁵¹ KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti., s. 189.

¹⁵² KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1., s. 119.

způsobilo pouze jeho mylné slučování s teroristickými činy v poslední třetině 19. století. Kapitalismu nezabránili ani marxisté či socialisté, aby se vyvinul ve svoji podobu dneška, v kapitalismus globální, který snad stále více a více ignoruje lidská práva a dokonce životy. Zároveň z něho plynou důsledky pro celý svět a pro každého z nás. Nelze se tvářit, že práce dětí, tristní pracovní podmínky na hranici živoření, obchody s chudobou aj. ze světa zmizely. Zdá se, že se naopak rozšířily a staly více intenzivní. Stav, o kterém Kropotkin snil, tedy stále nenastal.

Z hlediska dogmatické teologie Vladimira Losského není Bůh úplně předmětem vědy a tím se teologie liší od filosofie. Jediná zjevitelná věc je pro něho Duch, který je uskutečňující se láska v nás.¹⁵³ Pokud vezmeme na paměť tato slova, potom se nemusí vylučovat ani s učením Petra Kropotkina. Jisté totiž je, že v jeho „světě“ chyběla jakákoliv duchovní ukotvenost. Vždyť Masaryk, Kropotkinův současník, tvrdil v roce 1913, že abstraktní ideje jsou pro člověka nedostatečné, chybí jim ukotvenost a přišel ve svém výzkumu na to, že nejvyšší sebevražednost se nachází v místech, kde se nejvíce podkopává klasické křesťanství.¹⁵⁴ Viděli jsme, že Kropotkin s ním má spoustu společných cílů, jen vzývá jiné prostředky. Z našeho pohledu Kropotkinovi nikdy nešlo o to jít bezúčelně pouze proti Bohu, ale šlo mu o dovedení sociální nerovnosti k řešení. Narážel u toho na úskalí, která stála svobodě a spravedlnosti v cestě a ta bohužel často souvisela s dobovými výklady církve. Připouštíme také, že mohlo jít o jistou nedůslednost. Kropotkin měl znalost církevních otců i teologie, ale zároveň měl zřejmě jistý plán k důslednému dodržení. Avšak nelze ignorovat jeho tak velkolepé pojetí sociální otázky. V mnohém bohužel zůstávají problémy, jež Kropotkin zpracovával, stále aktuální.

¹⁵³ LOSSKIJ, Vladimír Nikolajevič. *Dogmatická teologie: [Skripta] pro Pravoslavnou bohosloveckou fak. v Prešově*. Překlad Pavel Aleš. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1986., s. 28.

¹⁵⁴ MASARYK, Tomáš Garrigue, Jiří GABRIEL, Helena PAVLINCOVÁ a Jan ZOUHAR. *Moderní člověk a náboženství*. 2. vyd. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR, 2000. ISBN 80-902659-4-4., s. 25.

Závěr

Cílem této práce bylo nahlédnutí pod povrch revolučnímu teoretikovi, Petru Alexejeviči Kropotkinovi, věnovat se jeho životu, specifikovat, v čem spočívalo jeho dílo, zasadit jej do historického kontextu a spojit s tradiční ruskou religiozitou. Pokusili jsme se v úvodu naznačit, že vnímáme zakořeněnost duchovního myšlení natolik signifikantní, že nalezneme náboženské náměty i na místě, kde bychom je na první pohled nečekali. Všem těmto dílčím problémům jsme se věnovali zvlášť, ale zároveň v sobě nesly několik jednotících linek – ať šlo samotného Petra Alexejeviče Kropotkina, nebo rámování ruskou inteligencí 19. století.

Vytyčili jsme si tedy, čeho chceme dosáhnout a následně jsme postupovali podle stanoveného principu. Zpracovali jsme prameny a začlenili popisné kapitoly pro uvedení nás do kontextu a také pro širší představení díla a osobnosti Petra Alexejeviče Kropotkina. K dokázání si prostoupení religiozity u myšlení ruské inteligence 19. století, anarchisty nevyjímaje, jsme použili texty známých autorit v oboru a následně postupovali metodou srovnávání podobností mezi tématy Kropotkinovými s tématy kulturní historie a myšlenkami křesťanství, někdy náboženství obecně.

Použili jsme kontextuální metodu, zasadili jsme do tématu vztahy náboženství s různými disciplínami, především s filosofií a sociologií, ale nahlédnuto bylo na téma taky z hlediska antropologického. To znamená, že jsme se vyrovnávali s teorií anarchismu optikou dalších směrů a zasadili ji na pole nejen klasicky filosofické, ale také duchovní. Antropologický a sociologický pohled pak spočíval hlavně ve zkoumání lidské společnosti přes dílo Petra Kropotkina a jeho religionistický kontext. Jinými slovy jsme popsali skutečnost, ze které vycházíme, podrobně se zaměřili na postavu Kropotkina a následně jsme interpretovali dílčí sjednocující motivy, které ilustrují námi nastolený problém.

Tato diplomová práce přispívá jako pomyslný malý střípek do obrovské mozaiky velké ruské kultury 19. století, kde lze stále hledat jistá spojení, různé paralely a vyzdvihnout její dílčí aspekty ve všemožných perspektivách. My jsme si vybrali za klíčový vztah religiozity, anarchismu a Petra Kropotkina, což nám umožnilo poukázat na některá ruská originální specifika a zároveň vytáhnout na světlo jednu v lecčem inspirativní osobnost.

Jak jsme již dříve naznačili, Kropotkinovi není věnováno až tolik prostoru, kolik by být mohlo. Nahlíží se na něho doposud víceméně ze stejné perspektivy anarchisty, přírodovědce, slabého myslitele se silným základem v přirozenosti mravního citu u člověka. Dobový pohled se zčásti mění, jelikož v historii anarchismu zaujímá význačné místo jako čelní propagátor a teoretik, který zasvětil svému poslání celý život, ale nikdy nevyšel ze své lidskosti. Lidé mu koneckonců byli nejbližší a chtěl pro společnost vymyslet systém, ve kterém by dosáhli štěstí téměř úplně všichni. Největší neštěstí spatřoval v autoritě a neefektivním rozvrhování moci na „utlačované a utlačovatele“. Proto mu koncepce jím vytvořená dávala naprostý smysl, a proto snad stále nese spoustu důležitých bodů a do jisté míry také pravd. Je skvělým dokumentem k dějinám Ruska, jeho inteligence, anarchistického hnutí i k etickým přístupům.

Zdánlivě neslučitelné propojení je ale z teologického hlediska vždy možné, neboť Bůh umožňuje lidskou svobodu a je součástí veškerého stvoření, které zahrnuje stvořené osoby a s nimi nutně vše, co od nich pochází, jelikož vše pochází od Boha. Svět je Bohem stvořený, ale je jiný než on. Zároveň Bůh není ničím, co je na světě klasifikovatelné, a tak bude vždy přesahovat pozemské záležitosti včetně rozličných konceptů společenského uspořádání.

Religiozita ruského anarchismu 19. století a Petr Alexejevič Kropotkin je diplomová práce, během které nás zkoumání dostalo k požadovanému výsledku. Jak jsme již zmínili, pozorovali jsme jednotlivé jevy, které jsme pomocí pramenů, primární i sekundární literatury dokázali popsat a vyvodit jisté výsledky pro náš v úvodu nastolený problém. Analyzovali jsme osobu a dílo Petra Kropotkina a dokázali jsme najít jisté paralely mezi ním a náboženskými tématy. K tomu jsme v první kapitole nastínili historický kontext a pro dějinný vývoj charakteristickou diskontinuitu, ze které vycházela a na níž stavěla i Kropotkinova současnost. Avšak přistoupit bychom k tématu mohli ještě zřejmě i jinými způsoby, každopádně námi vybraný potvrdil, že se nelze vyhnout jisté tendenci v sociálních tématech, která nevycházejí z přímo náboženských, ale nezbavují se určité společné rétoriky a velice často na ně přímo navazují, snaží se spolu vést polemiky, dialogy, vymaňují se sobě navzájem, aby se následně mohla sloučit. Příčina toho zajisté spočívá v tom, že obojí se zajímá velice silně o lidský život v jeho různých podobách. Také samozřejmě spočívá v tématech, která jsme tu rozvedli, jako je spravedlnost, hřích, rovnost atp.

Práce by samozřejmě snesla i různá rozšíření. Ze stejného hlediska by se dalo přistoupit ke Kropotkinovým současníkům a rovněž teoretikům anarchismu a podívat se na spojující linku mezi jejich tvorbou a opět s religiózními přesahy. Stejným způsobem bychom také mohli přistoupit k jednotlivým směrům v kapitole, která se věnuje myšlenkovým proudům v Rusku v 19. století. Jiné pojetí práce by bylo možné například z hlediska německé ideologické filosofie, kdy by se prošla západní metafyzická díla a hledaly by se paralely tentokrát mezi ní a praktickým přístupem anarchismu. Vyjmout by se dala i určitá Kropotkinova témata, například etika, která by mohla být spojnicí mezi teorií jiných autorů zkoumající původ mravního citu v člověku. Mohli bychom se zaměřit na Kropotkina a jeho vztah k násilí, jelikož jsme zjistili, že byl vlastně jeho kritikem. Na tomto lze vidět, že nebyl žádnou plochou osobností a prostor pro jeho zkoumání se dále nabízí. Z našeho hlediska kulturních dějin se jednalo o pozoruhodného přispěvatele k sociální otázce, která bohužel leckde stále zůstává palčivá v takové míře, v jaké ji po sobě Petr Kropotkin zanechal.

Seznam literatury

Prameny

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Anarchistická etika*. V Olomouci: Votobia, 2000. ISBN 80-7198-050-1.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Blahobyť pro všechny*. Brno: Opletal, 1900.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Buřičovy řeči*. Praha: Čas. Komuna (Karel Vohryzek a Ladislav Knotek), 1907.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Herbert Spencer: jeho filosofie*. Praha: B. Vrbenský, [1923].

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Mládeži*. V Chicagu: Budoucnost, 1885.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Moderní věda a anarchie*. Praha: B. Vrbenský a V. Borek, 1922.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Námezdní soustava*. New York: Volné Listy, 1892.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Paměti revolucionářovy*. Praha, 1906. Knihovna Samostatnosti.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Pole, továrny a dílny*. Přeložil Vlastimil BOREK. V Praze: Mladé proudy, 1920.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič a JUNIUS. *Pospolitost: [vzájemná pomoc]*. Praha: Družstvo Kniha, 1922. Knihovna socialistické kultury.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Revoluční duch*. New York: Skupina Bezvládí, 1894.

KROPOTKIN, Petr Aleksejevič. *Zákon a autorita*. New York: Skupina Bezvládí, 1893.

Primární literatura

BAKUNIN, Michail Aleksandrovič. *Bůh a stát: Knutogermánská říše a sociální revoluce II*. Přeložil Čestmír PELIKÁN. Praha: Herrmann, 2014. ISBN 978-80-87054-39-0.

CHOMJAKOV, Aleksej Stepanovič. *Jedna církev*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2006. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 80-86715-61-2.

RADIŠČEV, Aleksandr Nikolajevič. *Cesta z Petrohradu do Moskvy*. Vydání 2. Přeložil Nataša MUSIOLOVÁ, přeložil Luděk KUBIŠTA. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1954. Světová četba (Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění), svazek 74.

SOLOV'JEV, Vladimír Sergejevič. *Duchovní základy života*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 1996. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 80-901957-8-4.

SOLOV'JEV, Vladimir Sergejevič. *Tři rozhovory: o válce, pokroku a konci světových dějin obsahující Krátkou legendu o Antikristu a několik menších přiložených statí.* Přeložil Františka SOKOLOVÁ. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2011. Agora (Pavel Mervart). ISBN 978-80-87378-63-2.

Sekundární literatura a slovníky

AMBROS, Pavel. *Svoboda k alternativám: kontinuita a diskontinuita křesťanských tradic.* Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2009. Prameny spirituality. ISBN 978-80-7412-017-6.

BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Duše Ruska.* Přeložil Ivo POSPÍŠIL. Brno: Petrov, 1992. ISBN 80-85247-39-9.

BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Prameny a smysl ruského komunismu.* Praha: Prostor, 2012. ISBN 978-80-7260-262-9.

BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Ruská idea: základní otázky ruského myšlení 19. a počátku 20. století.* Praha: OIKOYMENH, 2003. Oikúmené. ISBN 80-7298-069-6.

BERDJAJEV, Nikolaj Aleksandrovič. *Říše ducha a říše císařova.* Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2005. ISBN 80-86818-16-0.

FIGES, Orlando. *Natašin tanec: kulturní dějiny Ruska.* Praha: Beta-Dobrovský, 2004. ISBN 80-7306-162-7.

FLOROVSKIJ, Georgij Vasil'jevič. *Cesty ruské teologie.* Přeložil Iveta JURANOVÁ. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Studie (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 978-80-7412-165-4.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich a Jaroslav KUDRNA. *Základy filosofie práva.* Přeložil Vladimír ŠPALEK. Praha: Academia, 1992. Filosofická knihovna (Nakladatelství Československé akademie věd, Academia). ISBN 80-200-0296-0.

HUDEČEK, Theodor. *Peter Kropotkin: život a dielo.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1970. Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis.

JAESCHKE, Walter a Andreas ARNDT. *Německá klasická filosofie.* Přeložil Tereza MATĚJČKOVÁ. Praha: OIKOYMENH, 2016. Dějiny filosofie (OIKOYMENH). ISBN isbn9788072981991.

KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie.* Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-86429-34-2.

- KŘIVSKÝ, Petr. Jedinec versus stát. Historické a sociální kořeny anarchismu. *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*. Praha: Vydavatelství Neptun DeskTopPublishing, 1995, 6(2), 31-36. ISSN 1210-6097.
- LOSSKIJ, Nikolaj Onufrijevič. *Dějiny ruské filosofie*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004. ISBN 80-86715-26-4.
- LOSSKIJ, Vladimír Nikolajevič. *Dogmatická teologie: [Skripta] pro Pravoslavnou bohosloveckou fak. v Prešově*. Překlad Pavel Aleš. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1986.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, Jiří GABRIEL, Helena PAVLINCOVÁ a Jan ZOUHAR. *Moderní člověk a náboženství*. 2. vyd. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR, 2000. ISBN 80-902659-4-4.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, KAUTMAN, František a Vratislav DOUBEK, ed. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku*. Rev. vyd. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996. ISBN 80-901971-7-5.
- MASARYK, Tomáš Garrigue, POCHMAN, Jan a Vladimír SVATONĚ, ed. *Rusko a Evropa: studie o duchovních proudech v Rusku*. Rev. vyd. Praha: Ústav T.G. Masaryka, 1996. K ruské filozofii dějin a náboženství. ISBN 80-901971-6-7.
- MILJUKOV, Pavel Nikolajevič. *Obrazy z dějin ruské vzdělanosti*. Praha, 1910. Laichterův výbor nejlepších spisů poučných.
- MOCNÁ, Dagmar a Josef PETERKA. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004. ISBN 80-7185-669-X.
- NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník*. 3. vyd. Ilustroval Jan DOSTÁL, ilustroval Miroslav RADA, ilustroval Jiří ZEJFART. Praha: Kalich, 1992.
- NYKL, Hanuš. *Náboženství v ruské kultuře*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2013. Russia Altera. ISBN 978-80-7465-078-9.
- PADEN, William E. *Bádání o posvátnu: náboženství ve spektru interpretací*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. Religionistika. ISBN 80-210-2977-3.
- ŠPIDLÍK, Tomáš. *Duše Ruska s Tomášem Špidlíkem*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000. Autor - téma. ISBN 80-7192-518-7.
- ŠPIDLÍK, Tomáš. *Ruská idea: jiný pohled na člověka*. Velehrad: (Refugium Velehrad-Roma), 1996. Studium (Refugium Velehrad-Roma). ISBN 80-86045-02-1.
- ŠPIDLÍK, Tomáš. *Spiritualita křesťanského Východu: systematická příručka*. Vyd. 1. (v nakl. Refugium). Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2002. ISBN 80-86045-84-6.

ŠPIDLÍK, Tomáš. *Tradice Východu a Západu v dialogu: komplementarita západní a východní teologie*. Olomouc: Nakladatelství Centra Aletti Refugium Velehrad-Roma, 2015. Prameny spirituality. ISBN 978-80-7412-209-5.

ŠPIDLÍK, Tomáš. *Vědy - umění - náboženství: protiklad nebo soulad?*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2009. Současné otázky. ISBN 978-80-7412-037-4.

TOMEK, Václav a Ondřej SLAČÁLEK. *Anarchismus: svoboda proti moci*. Praha: Vyšehrad, 2006. Dějiny idejí. ISBN 80-7021-781-2.

VYDRA, Zbyněk, Michal ŘOUTIL, Jitka KOMENDOVÁ, Kateřina HLOUŠKOVÁ a Michal TÉRA. *Dějiny Ruska*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2017. Dějiny států. ISBN 978-80-7422-324-2.

Elektronické zdroje

DUQUETTE, David A. *Hegel: Social and Political Thought* [2019-06-18]

https://www.iep.utm.edu/hegelsoc/?fbclid=IwAR10BD4JC_UZ5d96_LztsCwAQSOiOwYehPXNW5Xv_g1ox8bEvRyGQGaLWLc

Generální ředitelství vězeňské služby ČR. *Statistiky*. [2019-06-18]

<https://www.vscr.cz/informacni-servis/statistiky/tydenni-statisticke-hlaseni/tydenni-statisticke-hlaseni-pro-rok-2019/>

